

УДК 93-94

КЫРГЫЗ ЭЛ ОЮНДАРЫН ЖАНА СПОРТТУН УЛУТТУК ТҮРЛӨРҮН МЫНДАН АРЫ
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ
ПУТИ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ ИГР И
НАЦИОНАЛЬНЫХ ВИДОВ СПОРТА.
WAYS OF FURTHER DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ NATIONAL GAMES AND
NATIONAL SPORTS

*Бакивалиева Калима -улук окутуучу
ЖАМУ ТИПФ*

Аннотация: Азыркы мезгилде ат чабыш, жорго салыш, күрөш, кыз куумай, оодарыш, ордо, тогуз коргол, тыйын эңмей, улак тартыш оюндары кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү катары аныкталып, мелдешүү эрежелери жана бирдиктүү классификациясы иштелип чыккан.

Аннотация: В настоящее время такие игры как “кыз куумай” (погоня за девушкой), “ат чабыш” (скачки), “жорго салыш” (вид скачек), “күрөш” (борьба), “оодарыш” (вид борьба на лошадах), “ордо”, “тогуз коргол”, “тыйын эңмей” (доствание монеты), “улак тартыш” (козлодрание) стали национальными видами спорта кыргызов. Выработана единая классификация и правила соревнований.

Annotation: At present, such games as “Kyz Kuumai” (pursuing a girl), “at chabysh” (horse racing), “zhorgo salysh” (horse racing), “kyrush” (fighting), “oodarysh” (fighting horse riding), “Ordo”, “Toguz Korgol”, “Tyi Ein Emey” (getting the coin), “Ulak Tartysh” (goat-raising) became the national sports of the Kyrgyz people. Developed a unified classification and competition rules

Урунттуу сөздөр: практикалык, оромпой, классификациялык, коллективтерде, нормативдери, эффектив, методика, кризис.

Ключевые слова: практический, классификационный, в коллективах, нормативы, эффективной, методика, кризис.

Key words: practical, classification, in groups, standards, effective, method, crisis.

Кайра куруу жылдарынын аралыгында кыргыз эл оюндарын жана улуттук спорттун түрлөрүн кеңири колдонуу зарылдыгы пайда болгон. Себеби алардын кызыктуулугу, оригиналдуулугу миндеген шаар жана айыл эмгекчилерин дене тарбияга тартууга мүмкүнчүлүк берет эмеспи.

Кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү боюнча мелдештерди, машыгууларды күн сайын уюштуруу менен кыргызстандагы массалык спорттун жана ден соолуктун деңгээлин көтөрүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Улуттук спорттун түрлөрү боюнча жарыштар менен мелдештер Кыргызстандын областарында жана райондорунда кеңири таралып, СССР элдеринин спартакиадасында, бүткүл союздук ат спортту боюнча мелдештерде жана республиканын элдик майрамдарында көрсөтүлүп турган.

Азыркы убакта белгилүү кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү боюнча мелдештерге кыргыздар гана эмес, орус, украин, дунган, өзбектер жана башка улуттардын өкүлдөрү катышууда.

Улуттук спорттун түрлөрүнүн жана элдик оюндардын баалуулугу төмөнкү учурларга байланыштуу: жыл сайын сезонго байланыштуу улуттук спорт түрлөрү боюнча мелдештер өткөрүлүүдө. Борбордук стадиондо, ат майдандарында жана атайын бөлүнгөн аянттарда райондун, шаардын, областын, Кыргызстандын биринчилиги үчүн мелдештер жана улуттук спорт боюнча спартакиадалар өткөрүлүүдө [1].

Кыргызстанда эл оюндары жана улуттук спорттун түрлөрү менен 849 дене тарбия жамааттарында 25 миңден ашык киши машыгууда. Советтик кыргызстандын бардык жылдарында 200дөн ашык улуттук күрөш боюнча жана дагы башка кыргыздын улуттук спорт түрлөрү боюнча спорт чеберлери даярдалган

Улуттук күрөш Кыргыз Республикасынын эң белгилүү спорттун түрү. Кыргыз күрөшү боюнча мелдештер башка Орто Азия мамлекеттериндей эле эки варианттагы эрежелер менен өткөрүлүүдө: Фергана күрөшүнүн эрежеси жана Чүй эрежеси, бул күрөштүн ыкмаларында бутту активдүү колдонуу каралган. Республиканын бир топ чемпиондору жана эркин күрөш боюнча СССР спорт чеберлери Бараканов, Буйлашов, Чекиров, Сулайманов ж.б улуттук күрөш менен машыгууну баштап, кийинчерээк эркин күрөш боюнча белгилүү спорт чеберлери болуп калышты. Улуттук спорттун бул түрлөрү Талас зонасында, Ысык-Көлдө, Баткенде, Ош жана Жалал-Абад шаарларында, Сузак районунда жетиштүү деңгээлде өнүгүүдө.

Азыркы убакта эл оюндарынын кээ бир түрлөрүн жана улуттук оюндарды даярдоо көнүгүүлөр түрүндө варианттарды алдын-ала иштеп чыгып, мектеп практикасынын иштерине киргизүүгө аракеттер жасалууда. Кээ бир дене тарбия кызматкерлери эски салттарды жаңыртуунун жана артка кайрылуунун мааниси жок деп айтып жатышат. Мындай көз караштар эң ката болот. Михаил Шолохов бул талкууларга эң туура жооп берген. “Мен түшүнбөйм,-деп жазат ал,-эмне үчүн спорт ишмерлери элдик салттарды жана тажрыйбаларды эске алышпайт, бардыгы эле бир нерселерди ойлоп чыгарып, бир нерселерин үйрөнүп, ал эми өзүнүн ата мекендик, кылымдар бою текшерилип, пайдалуу болуп келгендерин тааныгысы келишпейт”.

Улуттук спорт оюндарынын түрлөрүн жана элдик оюндарын колдонуудагы эң маанилүү аспектеринин бирин белгилеп кетүү керек. Республиканын көптөгөн региондорундагы жалпы билим берүү мектептеринин дене тарбия боюнча спорттук базасы программанын талаптарына, спорттун ар кандай түрлөрү боюнча сабактарды уюштурууга жооп бербейт. Дене тарбиянын улуттук түрлөрү спорттук курулмаларын курууга сарпталуучу олуттуу акча каражаттарын талап кылбастан, мектептерге дене тарбия кыймылына окуучуларды тартуу мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга көмөктөшүү керек. Мектеп тажрыйбасында дене тарбиянын улуттук каражаттарын колдонуу, окуучулардын сабактардагы кыймыл активдүүлүгүн жогорулатат [1].

Дене тарбиянын улуттук каражаттарын бул шарттарда колдонуу салт боюнча уланып келе жатат жана кыйынчылыктарды туудурбайт. Ошону менен бирге республикадагы элдик оюндарды жана улуттук спорттун түрлөрүн өнүктүрүүдө бир кыйла тоскоолдуктар, олуттуу проблемалар бар. Ошого карабастан улуттук спорттун түрлөрү жана эл оюндары боюнча мелдештердин эрежелери жана класификациялык нормативдери басылып чыккандыгын белгилеп кетүү керек.

Жалпы билим берүү мектептеринде жана ЖОЖдордо балдар жана уландар спорт мектептеринде спорттун улуттук түрлөрү жана элдик оюндары боюнча секцияларды түзүү аракеттери азырынча начар уюштуруулуда. Мелдештерди өткөрүү жана окуу-машыгуу иштерин уюмдаштыруу боюнча окуу-методикалык колдонмолор жетишсиз.

Массалык түрдө дене тарбияны өнүктүрүүдө, жаштарды аскердик кызматка даярдоодо, спорттогу жогорку жетишкендерге жана жаштарды эмгекке даярдоодо спорттун улуттук түрлөрү азырынча толугу менен колдонулбаган резерв болуп эсептелет.

Улуттук спорттун түрлөрүн жана эл оюндарын өнүктүрүүдө жана жайылтууда төмөнкү себептер тоскоол болууда:

-атайын даярдалган кадрлардын жоктугу;

-улуттук спорттун түрлөрү жана эл оюндары боюнча методикалык колдонмолордун аздыгы;

-улуттук спорттун түрлөрү жана эл оюндары үчүн атайын даярдалган, ыңгайлаштырылган кийим –кече, шаймандардын жана аянттардын жоктугу;
 -элдик оюндардын түрлөрүнүн жана мелдештеринин баалуулугун, педагогикалык маанисин түшүнө билбегендик;
 -практикалык тажрыйбаларга жана адистерге таянган классификациялык ченемдер боюнча иштелип чыккан усулдук колдономолордун жоктугу.

Ушундай тоскоолдуктарга карабастан республикабызда улуттук спортту өнүктүрүүдө кыйла өзгөрүүлөр болуп, кайра куруунун таасири менен өлкөнүн көпчүлүк аймактарында элдик фольклорго, оюндарга жана башка маданий баалуулуктарга айрыкча көңүл бурулуп, эл оюндарын жана улуттук спорттун түрлөрүн өнүктүрүү жандана баштады.

Айрыкча азыркы мезгилдеги элдик оюндар, оюн-зооктор элдин өзүнчө эл болуп калыптана башташы менен катар эле пайда болуп, негизинен аларда элдин ой-тилеги, максаты, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, эркиндик-теңдикке умтулуусу, адилеттик, акыйкаттык үчүн күрөшүүсү чагылдырылган. Ал оюндардан элдик педагогиканын мыкты үлгүлөрү, элдик терең философиялык көз караштар, улуттук өзгөчөлүк көрүнүп турат. Улуттук оюндар маданиятыбыздын ажырагыс бир бөлүгү болуу менен элдин материалдык жана рухий чыгармачылыктарынын бардык тармактарын камтыйт.

“Күрөшсө да бирин бири жыгуу үчүн,

Кучакташып алган бойдон күрөшкөн”,-деп акын Кожогелди Култегин ырдагандай, кыргыз эл оюндары жаштарды, жерди, Мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, эр жүрөктүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө, баамчылдыкка ж.б тарбиялоо менен аларды практикалык ишмердүүлүккө көнүктүрөт, ден- соолуктарын чындайт, өз алдынча аракет жасоого үйрөтөт, о.э моралдык жана эстетикалык рахат тартуулайт. Кыздардын курчак оюну уузчулукту үйрөнүүгө өбөлгө болот. Ал эми “Оромпой”, буттун башы менен жарышуу сыяктуу оюндар буттун тарамыштын түйүлүүдөн сактайт. Байыркы кыргыздарда балдарды 11 жашынан баштап дөңгөчкө мингизип тарбиялоо салты болгон. Бала ойноп отуруп эле жамбаш, бел, сан булчундарын чындаган, өстүргөн. Атка секирип минип, атты башы жана белинин күчү менен эле башкарууга жетишкен. Бул бир жагынан оюн болуп ден соолукту чыңдоо болсо, экинчи жагынан баланы аскердик даярдыкка көндүргөн.

Жаштары ойноп күлүүгө,

Жарашыктуу наркы бар.

Калк чогулса тамаша,

Илгертен түрдүү салты бар.

Кыргыз элинин бир миң жыл чамасындагы ойнолуп келе жаткан улуттук оюндары: “Балбан күрөш”, “Эр сайыш”, “Жамбы атыш”, “Ат чабыш”. Бул оюндар Манас баатырдын убагында Көкөтөй хандын ашында ойнолуп өткөндүгү бардык элге белгилүү. Себеби, манасчылар илгертен бери айтып келе жатышат. Манастын уулу Семетей убагында улак тартуу дагы болгон экен.

Кыргыз элинин үч жүз жыл чамасынан бери келе жаткан улуттук оюндарына: “Балбан күрөш”, “Эр оодарыш”, “Көз таңмай”, “Аркан тартышуу”, “Опко чабышуу”, “Таз сүзүштүрүү”, “Тыйын энмей”, “Жылаңач чабышуу”, “Жоо чабыш”, “Эр сайыш”, “Жамбы атуу”, “Улак тартуу”, “Айгыр чабуу”, “Аялдардын сайышы”, “Аял оодарыш”, “Кыз куумай”, “Ордо артышуу”, “Тогуз коргоол”, “Упай атышуу” ж.б., кыз берүүдөгү майда оюндарга: “Төшөк талашуу”, “Кыз оюну”, “Чакмак алышуу”, “Оромпой тебүү”, “Дүмпүлдөк”, “Шабият оюну”, “Элден-элден эл чабар”, “Токту сурамай”, “Селкинчек”, “Ак чөлмөк”, “Жоо оодарыш”, “Сартча алышуу”, “Чикит чапмай”, “Колго түшмөй”, “Жашынмак”, “Мангал уруу”, “Жоолук таштамай”, “Эшек секиртмей”, “Каным дат!”, “Жедирмек-сасымай”, “Кан таламай- окчомок”, “Уюм тууду”, “Төө чечмей” кирет.

Кыргыздын улуттук оюндары жылдын түрдүү мезгилдеринде өткөрүлгөн. Чоң аш, тойлор боло турган болсо, абал мурда ошол аш, той берүүчү киши өз жамаатындагы аттуу-баштуу кишилер жана аксакалдар менен кеңеш курган. Ошол бир болуш же жер бир район элинин ар бир топ башындагы адамдары менен кеңешип, үй көтөрүп, мал союп камынып, көпчүлүк элди чакырган.

Жалпы кыргыз эл оюндарын: *салт оюндары* (тушоо кесүү, сал билек, ж.б), *акыл оюндары* (акыйнек, кыз оюну, шакек жашырмай, ыр кесе), *ат оюндары* (ат чабыш, жорго салыш, кыз жарыш, келин жарыш, оодарыш, кыз куумай, тыйын эңмей, улак тартыш ж.б), *кыймыл оюндары*, *спорт оюндары* (күрөш, ордо, тогуз коргоол ж.б) деп бөлүүгө болот.

Ал эми элдик оюндарды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй класска болот:

- басып жүрүп ойнолуучу оюндар (из туурамай, өрдөк баш ж.б);
- Жүгүрүп журуп ойнолуучу оюндар (ала күчүк, жашынмак, жолук таштамай ж.б);
- секирип ойнолуучу оюндар (коён секириш, оромпой ж.б);
- аспаптарды атып, таштап, уруп, ыргытып жана чертип ойнолуучу оюндар (аңкилдек, ачакей, жумакей, жээдирмек, ордо, орто топ, упай ж.б);
- карда жана музда жылгаяктап журуп ойнолуучу оюндар (чана тепмей, омпочомпо ж.б);
- уруп жана тээп ойнолуучу оюндар (качмай топ, ашкабак чапмай ж.б);
- оордуктарды которуп жана бир жерди экинчи жерге алып барып ойнолуучу оюндар (таш жылдырмай ж.б);
- жекеме жеке чыгып ойнолуучу оюндар (оодарыш, улак тартыш, күрөш);
- сүзүп жана суу ичинде ойнолуучу оюндар (колго түшмөй ж.б);
- ат үстүндө баратып ойнолуучу оюндар (улак тартыш ж.б);
- жалпы көнүгүүчү жана башка оюндар (күзгү же таракты, шакек жашырмай ж.б);
- эриккенди жазуучу оюндар (аркан тартыш, бекбекей ж.б);
- аң улоону туураган оюндар (таман тузак, тайган салмай ж.б);
- эмгектенүү жана ырым-жырым оюндары (аркан оромой, сөөк сындырмай ж.б);
- өнөргө байланышкан оюндар (балта чабар ж.б);
- денени чыңдоочу оюндар [2].

Азыркы мезгилде ат чабыш, жорго салыш, күрөш, кыз куумай, оодарыш, ордо, тогуз коргоол, тыйын эңмей, улак тартыш, упай оюндары кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү катары аныкталып, мелдешүү эрежелери жана бирдиктүү классификациясы иштелип чыккан. Бул оюндар көңүл ачууда, эс алууда жана денени чыңдоодо зор мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар:

1. Дене тарбия жана спорттун тарыхы /Саралаев.М.К, Мотукеев .Б. ДЖ.// Бишкек 1995. 294 б
2. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар / Кадыров.Ы. //Б.:2011. 207 б.

* * *

УДК 3.37.02

ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КОМПЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕНИ ИШКЕ
 АШЫРУУНУН ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
 ОСНОВЫ ДИДАКТИКИ В РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА
 ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ
 FUNDAMENTALS OF DIDACTICS IN THE IMPLEMENTATION OF THE COMPETENCE-
 BASED APPROACH TO PEDAGOGICAL EDUCATION

Барпыбаев Т.Р. х.и.к., доценттин м.а.
 ЖАМУ ТИПФ

Аннотация: макалада педагогикалык билим берүүдө компенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун дидактикалык негиздерин талдоо менен маселелери менен милдеттери каралган.

Аннотация: в статье рассмотрены вопросы и задачи дидактики в реализации компетентностного подхода педагогическом образовании

Annotation: the article considers the issues and tasks of didactics in the implementation of the competence-based approach to pedagogical education

Түйүндүү сөздөр: компетенция, компенттүүлүк, компенттүүлүк мамиле, мамлекеттик билим берүү стандарты, негизги билим берүү программасы, бүтүрүүчүнүн компенттик модели, стейкхолдерлер, баалоо каражаттары.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, компетентностный подход, государственный образовательный стандарт, основная образовательная программа, компетентностный модель выпускника, стейкхолдер, оценочные средства.

Key words: competence, competence, competence-based approach, state educational standard, basic educational program, graduate model of competence, stakeholder, evaluation tools.

Учурда жогорку кесиптик билим берүү системасында компенттүүлүк мамилени өркүндөтүү окутуунун чөйрөсүн, мазмунун жакшыртууну, адистердин атаандаштыкка карата жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну, эмгек рыногун өз ара аракеттенүүсүн жакшыртууга багытталган.

XXI-кылымдын башында Кыргызстан билим берүү системасынын маңызын жаңылоо жана модернизациялоо менен дүйнөлүк билим берүү процесстерине активдүү катышууну көздөп, өз позициясын күчтөндүрүүгө жана кеңейтүүгө басым жасай баштады. Билим берүү системасын реформалоо менен билим берүү процесстеринин интеграциялык процесстерине катышууда Кыргызстандын жогорку окуу жайларында инновациялык технологиялар кеңири жайылтууга ээ болуп, сапатты камсыздаган эффективдүү системанын түзүлүшүнө багыт алышы керек. Мындай жаңы системанын негизги айырмачылыгы катары билим берүү борбору студент тарапка көбүрөөк ыкталат дагы, башкы натыйжа катары окуу процессинин жүрүшүндө студенттин ээ болгон компетенцияларын белгилөөгө болот. Мында окуу процесси компенттүүлүк мамилеге басым жасоо менен түзүлөт, б.а. келечекте ээ болуучу кесибине зарыл болгон компетенцияларга ээ болушуна. Демек, студент жана окуу процессинин жүрүшүндө ал ээ болгон компетенциялар негизги болуп эсептелет. Ошондуктан компенттүүлүк мамиле-билим берүү ишмердүүлүгүнүн мүнөзүн ишке ашырган мамиле, мында окуу процесси практикалык натыйжаларга багытталат [1,3].

Учурда компенттүүлүк мамилеге байланышкан илимий макалалар арбын болгону менен усулдук иштелмелер, дидактикалык материалдар жетиштүү деңгээлде жарыяланган эмес. Компенттүүлүк мамилеге байланышкан изилдөөлөрдү чет элдик окумуштуулар

Р.Бадер, С.Гиффорд, Д.Карр, Д.Мертенс, Б.Оскарсон, А.Шелтен, орус окумуштууларынан В.Байденко, Ю.В.Варданын, В.С.Горчакова, Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, А.В.Хуторский, ал эми кыргыз окумуштууларынан С.К.Калдыбаев, Т. Абдрахманов, К.М.Төрөгелдиева, М.Алтыбаева, Н.К.Дюшеева, А.Д.Турсунакунова, К.Турдубаева, Ж.С.Токтомамбетова ж.б. жүргүзүшүп белгилүү натыйжаларга ээ болушкан. Бул окумуштуулардын изилдөөлөрүндө компетенция, компетенттүү, компетенттүүлүк, кесиптик компетенциялардын калыптанышы, окутуу жана тарбиялоодогу түйүндүү компетенциялар сыяктуу маселелерге кеңири көңүл бурулган. Бирок жогорку кесиптик билим берүү багытында компетенттүүлүк мамиле боюнча бир топ көйгөйлүү маселелердин бар экендиги тууралуу ойлор дагы деле айтылып келет [3]. Ошондуктан педагогикалык билим берүүдө компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун дидактикалык негиздери учурдагы көйгөйлүү маселелердин бири болуп эсептелет жана бул багыттагы изилдөө иши өтө актуалдуу.

Компетенттүүлүк мамиленин ичинде эки базалык түшүнүк камтылган: компетенция жана компетенттүүлүк, биринчисинде белгилүү предметтердин жана процесстердин айланасына карата инсандын өз ара байланышкан сапаттарынын жыйындысы камтылат; экинчисинде, ишмердүүлүк предметине жана ага карата анын жеке мамилесин камтыган тиешелүү компетенцияга ээ болгон адамдын ишмердүүлүгү жатат. Демек, компетенттүүлүк мамиле билим берүү процессинде изилдөөчүлүк жана практикалык-багыттуулукка ээ болот, б.а. өзү өздөштүрүү предметине айланат. Мына ошентип, компетенттүүлүк мамиле – бул билим берүүдө ишмердүүлүк мүнөздү ишке ашырган мамиле, анда окуу процесси практикалык натыйжаларга багытталат. Мында ишмердүүлүктүн негизи катары каралган билим, билгичтикти, көндүмдүү таануу жүрбөйт. Ошондуктан окутуу менен тарбиялоонун теориясында “компетенттүүлүк” түшүнүгү пайда болгон, ал конкреттүү ишмердүүлүктүн, конкреттүү кырдаалдын шартында алган билим, билгичтигин, тайрыйбасын жана жүрүм-турум ыкмаларын мобилдештирүү жөндөмдүүлүгүн билдирет [5,6].

Компетенцияларды өнүктүрүүгө багыт алуу бир гана кандайдыр бир билимдер менен камсыздоону жана кээ бир жөндөмдүүлүктөр менен сапаттарды жөн гана өнүктүрүүгө багытталбастан, тигил же бул тиричилик шарттарында аларды ошол билимдерди практика жүзүндө колдоно билүүгө максаттуу түрдө даярдашы керек. Буну менен билим берүү жөн гана адамдын өнүгүшүнө салым кошпостон, аны коомдо өз ордун ийгиликтүү табышына даярдайт.

Изилдөөлөрдө белгиленгендей, ЖОЖдун бүтүрүүчүсү ээ болуучу компетенцияларды аныктоо – бул жарым иш. Окуу процессинде алар кантип калыптанышын чечүү керек. Мисалы, иш берүүчүлөр менен билим берүү кызматкерлеринин ортосундагы мамиленин маданиятын калыптандыруу үчүн Англия менен Германия үчүн 10 жылдай убакыт керек болгон [5].

Анда бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүк модели кандай болушу керек?

Бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүк модели – бул негизги билим берүү программасын (НББП) өздөштүрүүнүн формалдаштырылган максаты, ал төмөнкү системаларды камтыйт:

- бүтүрүүчүнүн эмгек рыногунун талаптарына дал келген деңгээлинин негизделген көрсөткүчтөрү (компетенциялар)
- негизделген нормативдик индикаторлор (өздөштүрүү деңгээлине коюлган талаптар)
- негизделген өлчөө инструменттеринин тизмеси (баалоо каражаттары) [4].

НББП түзүүдө негизги басым МББС жасалат, ошондой эле иш берүүчүлөрдүн (стейкхолдерлердин), бүтүрүүчүлөдүн, ата-энелердин жана студенттердин сунуш-пикирлери негизделип киргизилиши керек. Бакалавриаттагы ар бир багыттын НББП

түзүүдө жогоруда айтылгандарды кошуу менен өзгөчөлүнүп түзүлүшү шарт. Мисалы, Педагогика багытында 62 компетенция (17 универсалдык, 45 кесиптик компетенциялар); Физика-математикалык билим берүү багытында 33 компетенция (17 универсалдык, 16 кесиптик компетенциялар); Электроэнергетика жана электротехника багытында 46 компетенциялар (17 универсалдык, 29 кесиптик компетенциялар); Филологиялык билим берүү багытында 32 компетенциялар (17 универсалдык, 15 кесиптик компетенциялар); Экономика багытында 32 компетенциялар (17 универсалдык, 15 кесиптик компетенциялар); Бабигый илимий билим берүү багытында 34 компетенциялар (17 универсалдык, 17 кесиптик компетенциялар); Көркөм билим берүү багытында 32 компетенциялар (17 универсалдык, 15 кесиптик компетенциялар); Дене тарбия багытында 57 компетенциялар (18 универсалдык, 39 кесиптик компетенциялар) бар [2].

Иш берүүчүлөр тарабынан мисалы, экономика багыты боюнча 3 кесиптик компетенциялар кошулган: персоналды окутууну жүргүзүүгө жөндөмдүү, персонал менен тренингдик технология менен иштөөгө ээ, жетекчилердин коучинг ыкмаларына ээ. Коучинг – машыктыруучу (тренер).

Коюлган көйгөйлүү маселеленин божомолун текшерүү үчүн төмөндөгү маселелерди чечүү зарыл:

1. Билим берүү системасындагы мамлекеттик стандарттардын маңызын ачуу жана компетенттүүлүк мамиленин негизин түзгөн компетенциялардын тизмегин аныктоодо алардын түрлөрүн аныктоо.
2. Педагогикалык билим берүүдө компетенттүүлүк мамиле байланышкан иштерди өткөрүү жана уюштуруу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.
3. Педагогикалык билим берүүдө компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун теориялык негиздерин жана методикалык маселелерин иштеп чыгуу.
4. Педагогикалык билим берүүдө компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун практикалык колдонуучулук маселелерин уюштуруунун эффективдүүлүгүн эксперимент аркылуу текшерүү.

Изилдөө төмөнкү милдеттерди камтыйт:

1. Тиешелүү адабияттарды талдоонун негизинде “Компетенттүүлүк мамиле” түшүнүгүнүн изидениш абалын, изилдөө методдорун аныктоо
2. Жогорку окуу жайларында компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун теориялык негиздерин иликтөөнүн негизинде анын моделин түзүү
3. Компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун жолдорун аныктоо
4. Компетенттүүлүк мамиленин эффективдүүлүгүнүн критерийлерин аныктоо
5. Педагогикалык эксперимент жана анын натыйжалары

Азыркы учурдагы педагогикалык билим берүүдө компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун дидактикалык негиздерин түзүүнүн эффективдүү жолдорун табуу окумуштуу-педагогдордун, практик-мугалимдердин алдына коюлган замандын талабы болуп эсептелет. Компетенттүүлүк мамиленин ишке ашыруудагы дагы бир көйгөй окуу китептеринин түзүлүшү. ЖОЖдун учурдагы китептери компетенцияларды калыптандырууга аз багытталган же такыр жокко эсе. Бул өзүнчө чоң дидактикалык жана методикалык гиганттуу жумуш. Учурда ЖОЖдун окутуучуларын компетенттүүлүк мамилени ишке ашырууга методикалык жактан даяр болуусу толук кандуу жүрбөй жаткандыгы дагы да болсо орчундуу көйгөй катары каралып жатат. Бул багытта бир катар иштер жүргүзүлүп жатат, бирок бардык эле жерде эмес, мисалы, ОшМУнун алдындагы “Агартуу академиясы” жана анда уюштурулган методисттердин ар ай сайын өтүүчү семинары. Биздин окутуучулар да бул академиядан 1 жумалык курстан өткөн. Анын натыйжасында ЖАМУнун Таш-көмүр инженердик-педагогикалык факультетинин үч багытынын көз-карандысыз аккредитациядан өтүшүнө чоң методикалык жардам болгон.

Колдонулган адабияттар:

1. Байденко В.И. Компетенции: к освоению компетентного подхода // Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – с. 25-30.
2. Алтабаева М. Проектирование образовательных результатов основной образовательной программы подготовки бакалавров физико-математического образования // Молодой ученый. — 2017. — №4.1. — С. 26-30.
3. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентного подхода) // Высшее образование в России. № 11. 2004. – с. 17-22.
4. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. № 10. 2003. – с. 26.
5. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании. // Школьные технологии. - 2004.- №5. - с.3-12.
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал "Эйдос". - 2006. - 23 апреля. <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.

* * *

УДК 635

МАДАНИЙ ӨСҮМДҮКТӨРДҮ ӨСТҮРҮҮ АГРОТЕХНОЛОГИЯСЫН ҮЙРӨНҮҮ
(КЫЗЫЛЧАНЫН МИСАЛЫНДА)
ОБУЧЕНИЕ АГРОТЕХНОЛОГИИ ВЫРАЩИВАНИЯ КУЛЬТУРНЫХ РАСТЕНИЙ
(В ПРИМЕРАХ СВЕКЛА)
CULTIVATION OF AGRICULTURAL PLANTS
(IN BEETS PIMERS)

к.с.-х.н.; Б.Ж. Жээнбекова ЖАГУ им Б.Осмонова
jeenbekova_2015@mail.ru tel: 0778 - 48 -66 – 71
Н.Тукуева – преподаватель, ЖАГУ им Б.Осмонова

***Аннотация** Кийинки убактарда тамак – аш катары колдонулуучу маданий өсүмдүктөр жана алардын негизинде даярдалган азыктарды колдонууга кызыгуу арбын. Калктын маданий өсүмдүктөргө кызыгуунун себеби, аларды колдонууда кошумча терс таасир пайда кылбай, организмге жеңил таасир көрсөтүүчү биологиялык активдүү заттардын болушу, ошондой эле ууландыруучу заттын аздыгы. Демек, биз маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүдө, экологиялык жактан таза, экономикалык жактан киреше келтире турган продукцияларды өндүрүп, жергиликтүү калкка жайылтуу.*

***Аннотация** В следующий раз, используется в качестве пищи и культурного обилия растений и использования продуктов, изготовленных на основе их интересов. Интерес к растениям и культурным причинам, без негативного влияния на использование таких дополнительных преимуществ, которые влияют на организм может легко быть биологически активных веществ, а также с низким содержанием токсичных ингредиентов. Значит, при обучении агротехнологии выращивания культурных растений, следует распространение народу производство экологически чистых продукций, приносящий прибыль экономике производства.*

***Annotation** The next time that is used as food and cultural abundance of plants and the use of products made on the basis of their interests. Interest in plants and cultural reasons, without adversely affecting the use of such additional advantages, which affect the body can easily be*

biologically active substances, as well as low-toxic ingredients. Mans the of agricultural technology in cultivation of domestic plants, production of environmentally clean, profitable from the economic side of production and population.

Кийинки мезгилдерде Кыргызстандын түштүгүндө маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү боюнча көп көңүл бурбай жатабыз. Бирок климаты айыл – чарбачылыктын көп түрлөрүнө ылайыктуу. Демек, калктын бакубат турмуш куруусуна керектүү болгон табигый ресурстардын бардыгы бар.

Анда эмне үчүн Кыргызстанда жашаган калктын көпчүлүгүнүн бүгүнкү күндөгү экономикалык абалы табигый ресурстар берип турган мүмкүнчүлүктөргө карабастан төмөнкү деңгээлде?

Анткени базар экономикасынын шартында ийгиликке жетүүдөгү мүмкүнчүлүктөр аз болгондуктан. Бирок талыкпас эмгектин натыйжасында, ийгиликтерге жетүү ар бир инсандын эмгекчилдигинен жана аракетинен көз каранды. Демек, маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүү, экологиялык жактан таза, экономикалык жактан эффективдүү, киреше алып келери бизге белгилүү. Ошол маданий өсүмдүктөрдүн бири болгон аш кызылчасынын өстүрүү ахротехнологиясын үйрөнүү жөнүндө сөз козгомокчубуз.

Аш кызылчасы – бул кеңири жайылган, кайчылаш чандашкан, жашылча өсүмдүгү. Шакардуулар уруусуна кирет.

Кызылча эки жылдык өсүмдүк. Биринчи жылы жалбырактардын топтомун (розеткасын) жана эттүү ширелүү тамыр жемишин, ал эми, экинчи жылы гүл сабакты түзүп, урук берет. Тамак-ашка тамыр жемиштери жана жаш өсүмдүктүн жалбырактары да колдонулат.

Биздин илимий ишибиздин максаты: Кызылчаны өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүү болуп саналат. Кызылгатты өстүрүү агротехнологиясы боюнча илимий изилдөө жүргүзүлдү. Бул иштин жыйынтыгында, Кыргызстанда акыркы мезгилдерде кызылча өстүрүүгө кызыгуу арбын. Айта кетсек Чаткал, Ала – Бука, Базар-Коргон, Ноокен райондорунда кызылгаты өстүрүлүп кирешелүү базар экономикасына чыгарылууда. Акыркы убактарда фермер жетекчилери сапаттуу жана экономикалык жактан кирешелүү азыктарды өндүрүп, жергиликтүү калкка жайылтылууда. Ошондой эле тамак – аш азык катары пайдаланып базар экономикасына чыгаргандыгы, жогорку деңгээлде киреше алып келери да дайын болду. [3].

Кызылчаны өстүрүүдө көбүнчө дан, чанактуу өсүмдүктөрүнөн кийин өстүрсөк жакшы натыйжа берет. Жүгөрү, бадраң жана түп пияз, помидор, капуста, ж.б. Ал эми көп жылдык өсүмдүктөрүнөн кийин өстүрсөк, 3 жылдан кем эмес убакыт өткөндөн кийин гана кызылчаны ошол жерге кайрадан өстүрүүгө болот. Эгер эски орунга кайра тигүүгө эң ылайыктуу мөөнөт 4-5 жылдан кийин өстүрсөк жакшы түшүм берет. Которулуштуруп айдоону түзүүдө төмөнкү факторлорду эске алуу керек.

- ✓ тамыры кыскаболгон өсүмдүктөрдөн кийин,
- ✓ тамыры узун өсүмдүктөр же тескерисинче. Себеби бирдей илдеттер

жана зыянкечтер менен жабыркоочу өсүмдүктөрдөн кийин, илдеттерге чыдамдуу өсүмдүктөрдү отургузуу керек.

Жерди тандоо жана топурагын даярдоодо кызылча үчүн жакшы корголгон, терең иштетилген, борпон, абаны жакшы өткөргөн, отоо чөптөрү жок жерди тандап алуу керек. Кызылча үчүн бийик ачык эңкейиш жерлер жарабайт, анткени андай жерлерде өсүмдүктөргө кар жетишсиз болгондуктан ушуп калышат жана жазында нымдуулуктун аздыгынан жапа чегишет. Андан тышкары шордуу жана өтө таштак жерлер да жарабайт. Кызылча өсө турган жерди күзүндө даярдай баштайт. Өзүнөн мурда тигилген өсүмдүктү

жыйнагандан кийин, талааны сугаруу зарыл. Жер семирткичтерди чачып жана 25-28 см тереңдикке чейин айдаш керек.

Жер астындагы суулар 80-100 см денгээлден ашпаш керек. Кызылчаны дээрлик баардык топуракка өстүрсө болот. Бирок орточо чополуу же кумдуу топуракта өстүрүү эң ыңгайлуу. Чополуу же кумдуу жер кык же компост менен семиртилиши зарыл. Ал топурактын кычкылдуулугу 5,0 - 5,5 төмөн эмес жерлерде жакшы өсөт. Жерди даярдоодо оор, чополуу, сууну жакшы өткөрбөгөн топуракка, озондун жуулган куму менен органикалык жер семирткичтерди чачуу зарыл. Себеби кычкыл топуракты акиташтайт, бара-бара жер айдоо кыртышын тереңдигин жогорулатып, сөзсүз түрдө органикалык жер семирткичтерди чачабыз. Органикалык жер семирткичтер үчүн чанактуу өсүмдүктөрдү колдонсок болот. Кызылчаны себүүдө жер кыртышы 6-8⁰С температурага чейин ысыганда сепсе болот. Зоналарга жана климаттык шарттарга жараша төмөнкү себүү мөөнөттө сунушталат. Себиле турган жерди күзүндө даярдап койсок жакшы болот. Ал үчүн 25 - 30 см тереңдикке чейин айдап, андан кийин топуракты кылдаттык менен иштетип, органикалык же минералдык жер семирткичтерди чачуу керек. Ал эми жерди жазгы иштетүүдө: даярдоо жумуштарын тигүүгө 10 күн калганга чейин даярдоо керек. Бирок талааны күзүндө айдоо- эң жакшы натыйжа берет [1].

Кызылчаны себүү мөөнөтү жазгы себүү өрөөн жерлерде 20-30-апрельден баштап июндун жарымына чейин. Ал эми тоолуу жерлерде 30-апрелден -15 мацйга чейин себилет. Жайкы кошумча себүү өрөөн жерлерде июлдун аягына чейин. Ал эми тоолуу жерлерде 15-июнга чейин эгүү сунушталат.

Кызылчаны өстүрүү агротехникалык эрежеси

Таблица 1.

Себүү мөөнөтү	Себүү схемасы, (см)	Үрөндүн тереңдиги (см)	Себүү нормасы, кг/га
Жазгы	50 x 8-10 см 60 x 6-8 см 70 x 6-8 см	2-4 см	10-11 8 – 9 6 - 8
Жайкы кайталап себүү	50 x 8-10 см 60 x 6-8 см 70 x 6-8 см	3 – 4 см	10-12 9 – 10 8 - 10
Кышкы себүү	50 x 8-10 см 60 x 6-8 см 70 x 6-8 см	4 – 5 см	10-11 14 - 16

Жогорудагы 1 таблицада көрсөтүлгөндөй бул өсүмдүктүн уругун талаага көчүрүү убагы жазында жана жай, кыш мезгилдеринде жүргүзүлөт.

Жазгы себүүнүн нормасы 6-16 кг/га чейин. Бул өсүмдүктүн тыгыздыгы, коюлугуна жараша 200-400 миң даана/га.

Кышкы себүүдө сөзсүз түрдө кум, чиринди жана таарындылар менен калыңдыгы 5-10 см кылып, үрөндү жабуу керек (мульчировние).

Уругун канчалык эрте талаага сепсе, ошончолук жакшы болот (себеби сортторуна да тиешелүү). Топуракты бардык айдап эгилүүчү эгиндерге окшоп эле даярдайт: жер айдалат, малаланат. Себүү схемасы боюнча 50-8-10 см, ал эми үрөн 2-4см тереңдикте себилет. Себүү нормасы боюнча 10-11 кг керектелет [3].

Өсүмдүктү багуу:

- өнүмдөр чыкканга чейин жердин каткалаңы менен курөшүү;
- катар аралыктарды суюлтуу;

- *отоо чөптөрдөн арылтуу;*
- *кошумча азыктандыруу;*
- *илдеттерге жана зыянкечтерге каршы күрөшү.*

Топурактын каткалаңы менен күрөшүү : көп учурда өзгөчө чополуу, оор топурактарда, жамгырдан кийин топуракта каткалаң пайда болуп, өсүмдүктүн өнүп чыгышына тоскоол болот. мындай учурда мала менен малалоо керек.

Жумшартуу: өнүмдөр чыккандан кийин отоо менен бирге жумшартуу да өткөрүлөт. Кылчаны бир нече жолу отош керек. отоо чөптөргө каршы гербициддерди колдонсо болот.

Суюлтуу: өсүмдүк тыгыз коюу себилип калса, аны суюлтуш керек. Кызылчаны 2-3 чыныгы жалбырагы пайда болгондо суюлтса болот. ал үчүн тигүү схемасы жана өсүмдүктүн сортуна жараша бир жөөктөгү өсүмдүктөрдүн аралыгына 6-12 см калтырса болот. Бирок айдоону өтө суюлтуунун кажети жок, анткени андай учурларда тамыр азыгы чоңоюп, формасы бузулуп, даамы начарлап калышы мүмкүн.

Жер семирткичтер- жогорку түшүм алууда негизги ролду ойнойт. Арык жерден жогорку түшүм алуу мүмкүн эмес. Ошондуктан органикалык жер семирткичтерди күзүндө негизги айдоо учурунда кызылчадан мурда тигилген өсүмдүктүн астында чачат. Кыкты чачуу нормасы 20-40, биогумусту -10-15, компостту -15-20 т\га чейин колдонулат [2].

Сугаруу кызылча нымдуулукту жакшы көрөт. Өзгөчө уруктар өнүп, жалбырактар жана тамыр азыктары пайда болуп жаткан фазаларында сууну өтө көп талап кылат. Бул учурда топурактын нымдуулугу 75-80 ды түзүшү керек.

Вегетация учурунда кызылча бир нече жолу сугарылышы керек.

Биринчи сугатты өнөмдөрдү суюлткандан кийин жүргүзүлсө. Кийинки сугаттар аба – ырайынын жана жердин шартына жараша жүргүзүлөт.

Сугат нормалары топурактын түрүнө, структурасына жана өстүрүү зонасына жараша болот. Сугат нормасы чополуу топурактарда 1 га жерде 400, ал эми кумдак жерде 600 куб метрди түзөт. Сугаруунун саны жердин жана аба-ырайынын шартына жараша болот. кызылч ысык жерлерде 5-6 жолу, тоолуу жерлерде 2-3 жолу сугарылат.

Түшүмдү жыйноонун өзгөчөлүгү кызылчанын тамыр азыгын терүү маанилүү. Сентябрьдын башынан октябрдын аягына чейин жыйнай берсе болот. Алынган эски жалбырактарды тазалап, талаадан чыгарып өртөп таштоону сунуштайбыз. Анткени эски жалбыракта илдет оорулар, зыянкечтин тукумдар сакталат. Кызылчанын зыянкечтери- желе кенеси, үкүчөлөр кызылча чымындары жана башкаларды айтууга болот.

Күрөшүү чаралары.

- агротехниканы жана которулуштуруп айдоону сактоо;
- кызылчаны жакшы шамалдатылган жана жарык участкаларга өстүрүү, калың жерлерин суюлтуу;
- азот жер семирткичтердин жогору дозада колдонуудан баш тартуу.

Пестицид жана биопрепаратты колдонуп, илдеттерге жана зыянкечтерге каршы күрөшүүдө белгиленген регламенттерди так колдонуу зарыл.

Жыйынтыктоо иретинде кызылчаны өстүрүү менен жергиликтүү базар экономикасын көтөрү жана кошумча киреше табууга өбөлгө түзүлөт демекчимин. Азыркы убакта Кыргызстанда жер тилкелерин иштетүү эми гана жолго коюлууда.

Кыргыз калкы бакубат жашоосу үчүн маданий өсүмдүктөрүн өстүрүү экономиканын өнүгүсүнө да чоң салым кошот.

Колдонулган адабияттар:

1. Практикалык кеңештер: Аш кызылчасы Жалал-Абад 2018-ж.
2. “Окутуу, кеңеш берүү жана инновациялык борбору” коомдук фонду “Аш кызылчасы” Бишкек, 2004-ж
3. Агробизнестин атаандаштыкка жөндөмдүүлүк борбору. Экологиялык таза жашылча өстүрүү “Аш кызылчасы” Бишкек, 2015-ж

* * *

УДК 636

**КЫЗЫЛГАТТЫ ҮЙ ШАРТЫНДА ӨСТҮРҮҮ АГРОТЕХНОЛОГИЯСЫН
ҮЙРӨНҮҮ
ОБУЧЕНИЕ АГРОТЕХНОЛОГИИ ВЫРАЩИВАНИЯ КЛУБНИКИ В ДОМАШНИХ
УСЛОВИЯХ
AGROTECHNOLOGY TRAINING STRAWBERRY GROWING AT HOME**

*к.с.-х.н.; Б.Ж. Жээнбекова ЖАГУ им Б.Осмонова
jeenbekova_2015@mail.ru tel: 0778 - 48 -66 – 71
Н. Тукуева – преподаватель, ЖАГУ им Б.Осмонова*

Аннотация Акыркы жылдары базар экономикасынын шартында ийгиликке жетүүдөгү мүмкүнчүлүктөр болбогондуктан, маданий өсүмдүктөрүнө көп көңүл бурбай жатабыз. Бирок талыкпас эмгектин натыйжасында, ийгиликтерге жетүү ар бир инсандын эмгекчилдиги менен жана аракетинен көз каранды. Демек, биз маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүүдө, экологиялык жактан таза, экономикалык жактан киреше келтире турган продукцияларды өндүрүп, жергиликтүү калкка жайылтуу.

Аннотация Мы не обращаем должного внимания культурным растениям, потому что в условиях рыночной экономики не существует никаких условий для достижения производительности. Но достижение успеха в результате непрерывного труда зависит от тяжелой работы и усилий всех. Значит, при обучении агротехнологии выращивания культурных растений, следует распространение народу производство экологически чистых продукции, приносящий прибыль экономике производства.

Abstract We do not pay proper attention to house plants. Because in a market economy there are no conditions to achieve productivity. But a success as a result of continuous labour depends on hard work and effort of everyone. Mans the of agricultural technology in cultivation of domestic plants, production of environmentally clean, profitable from the economic side of production and population.

Азыркы убактарда калктын көпчүлүк пайызы маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү боюнча көп көңүл буруп келүүдө. Демек, калктын бакубат турмуш куруусуна керектүү болгон табигый ресурстардын бардыгын өздөрү даядоодо.

Биздин илимий ишибиздин айылындагы “Исакулов Таалайбек” фермер үй шартында өстүрүп жаткан кызылгатты өстүрүү технологиясы боюнча илимий изилдөө жүргүзүлгөн. Биздин максатыбыз шаар жерлеринде кызылгатты өстүрүүгө атайын учаскалары болбогон тургундар үчүн экологиялык жаткан таза, экономикалык жактан эффективдүү болгон кызылгатты үй шартында өстүрүп, күнүдүк тамак – аш катары пайдалануусун калкка жайылтуу. Акыркы убактарда фермер жетекчилери сапаттуу жана экономикалык жактан кирешелүү азыктарды өндүрүп, жергиликтүү калкка жайылтылууда.

Үй шартында өстүрүп жаткан кызылгатты тамак – аш, азык катары пайдаланууда ар бир үй-бүлөнүн күнүмдүк азыгы болору баарыбызга белгилүү. [3].

Биз сөз кылып жаткан фермер Исакулов Таалайбек 2015 – жылдан бери кызылгатты өстүрүп келе жатат. Жыл аралыгында 5 идиш үй шартында өстүрүп жаткан кызылгатты 3 жылы өстүрүп, 30 идишке чейин жеткирип. Ушул жылы да улантылып өстүрүлүүдө. Кызылгатты үй шартында өстүрүү технологиясы боюнча сөз кылсак. Төмөндөгүдөй тартипте өстүрүлөт:

➤ кулпунайдын көчөттөрүн отургузууда чоподон же жыгачтан жасалган, бир нече тешиктери бар идиш тандалып алынат,,

➤ көчөттүн отургузууда идиштин диаметри 15 см болуп, топурак

идишке 3/2 бөлүгүнө чейин толтурулат,

➤ жалбырак жана тамырларынын ашыкча бөлүктөрү кайчы менен кылдат кесип ташталат да тамырларын бөлүп жатканда акырын ашыкча топуракты күбүп салуу керек,

➤ идиштин бийиктиги 15-20 см, ал эми кеңдиги 15-17 см болуп, көчөт идишке 1 же 2 катарга отургузулат,

➤ көчөттүн бутактар бири-бирине 5 см аралыкта жайгаштыруу керек,

№1 сүрөт. Көчөттөрдү отургузуу Кулпунайды идишке отургузууда 1-сүрөттө көрсөтүлгөндөй

эрежелери. тамырларын эки тарапка жайып төмөнүрөөк түшүрүп эгилет да көчөт кылдаттык менен сугарылат. Жердин аянты аз болгондуктан жана да идишке отургузулгандыктан тез кургап кетүүсүн эсетен чыгарбоо керек. Ошол себептен кургай баштаганга чейин акырын суу берип туруу керек б.а. мүмкүн болушунча көчөттөр жарык шамал ачык терезелерге коюу керек. Мында кызылгат гүлдөгөнгө чейин жакшылап сугарып, топурак азыктандырылат. Бул үчүн, токойлуу жерлердин (ийне жалбырактуу), чириндиге бай топурак алынат. Кыртыштагы кызылгатка негизги талап, бул жетиштүү нымдуулук болуп эсептелинет. Топурак кызылгаттын оорулары менен ооруган өсүмдүктөрдүн жанынан алынып келсе, анда кызылгаттын тамырына кызылгат зыянкечтери жугушу мүмкүн. Ошондуктан, топуракты колдонуудан мурун кайсыл өсүмдүктөрдүн зыянкечтери кызылгаттын зыян кечи экендигин эске алуу керек.

Отургузулган кызылгаты күн тийген терезеге же жарык жерлерге жайгаштырылат. Кызылгатка күнүнө жарык 12 саат керек жана өсүп жаткан кызылгат үчүн оптималдуу температура 18-20 градус болот. Температура төмөн болсо, анда ал электр жылыткычы менен кошумча жылуулук менен камсыз кылуу зарыл (күздө же кыш убактарында). Кызылгат нымдуулук жана жарык шамалды көп талап кылган өсүмдүк. Бирок, көп нымды кармоо керек эмес себеби –ашыкча нымдуулук же саздак коз карын ооруларды алып келиши мүмкүн. Кызылгатка айына, жок эле дегенде, эки жолу жер семирткичтерди колдонуу керек. Бирок имараттын ичинде өскөндүгүн эске алуу менен биологиялык жер семирткичтерди колдонуу жакшы эффект берет. Дагы бир өзгөчөлүгү болуп, жер кыртышында темир жетиштүү болушу керек. Аны жогорулатуу үчүн атайын дат баскан мыкты идишке таштап (көмүп) коюуга болот. Активдүү өсүү үчүн кызылгаттын ашыкча мурутчаларын кыркылат. Зыянкеч жана илдеттер менен күрөшүүдө төмөндөгү ыкмалардын негизинде өсүмдүктү коргоп калууга болот:

- агротехникалык коргоо ыкмалары;
- биологиялык коргоо ыкмалары;
- химиялык коргоо ыкмалары.

Агротехникалык коргоо ыкмалары.

- тигүүгө илдетсиз көчөттөрдү колдонуу;
- кызылгатты жакшы шамалдаган жана жарык жерлерге өстүрүү, калың жерлерин суюлтуу;
- жер семирткичтерди туура колдонуу же колдонуудан баш тартуу.

Биологиялык коргоо ыкмалары.

- кык, же атайын даярдалган компосторду колдонуу,
- сарымсактын тиштеринен 2 даана алып жанчып, ага жылуу суу 100 грамм куюп, настой жасап аны 2 саат чыпкалап, даяр болгон настойду кызылгатка колдонуу.

Мында фермер колдонуу эрежесин так жана туура аткаруу керек. Ошондой эле чарба жетекчиси ар бир химиялык дарылардын өзгөчүлүктөрүн билип, ошого жараша препараттарды колдонуусу дурус. Анткени химиялык дарыларды көп колдонуудан:

- айлана-чөйрө жана бөлмөнүн булганышы;
- өсүмдүктөрдүн күйүп кетиши;
- үйдө жашаган инсандар ооруга жана аллергияга чалдыгышы;
- өсүмдүктүн түшүмүн жогорулатып, сапатын жоготушу мүмкүн.

Сүрөт 2. Кызылгат фитофторозу

Жыйынтыктоо иретинде кызылгатты үй шартында өстүрүү менен жергиликтүү калкыбыз бакубат жашоо үчүн таза продукция өндүрүп гмо продукциядан алыс жашоого өбөлгө түзүлөт демекчимин. Азыркы убакта Кыргызстанда комната өсүмдүгү катары үй шартында өстүрүү эми гана жолго коюлууда.

Кыргыз калкы бакубат жашоосу үчүн маданий өсүмдүктөрүн өстүрүү экономиканын өнүгүсүнө жана да дени сак муун мекен сакчысы болууга чоң салым кошот.

Колдонулган адабияттар

4. Земляника и клубника, сост. И.Н. Пустырский М. 2000;
5. Приусадебный сад и огород, сост И. И. Ястребов,Фрунзе 1990;
6. Практикалык кеңштер: Бакча кызылгаты Б. Найзабеков Бишкек 2007.

* * *

УДК 3. 378. 016

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ОКУТУУДА КОМПЬЮТЕРДИК
 ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА БИЛҮҮНҮН ЖОЛДОРУ
 ПУТИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч. АЙТМАТОВА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ
 КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
 WAYS OF LEARNING THE WORKS OF C. AITMATOV USING COMPUTER
 TECHNOLOGY

Кубаталы кызы Мунара, окутуучу
 АББИ,
 Курманалиева Г. Ж, улук окутуучу
 ЖАМУ ТИПФ

Аннотация: Макалада жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармаларын окутууда мультимедиялык технологияларды пайдалануу менен тарбия берүүдөгү азыркы проблемалар жана окутуунун маанисин жогорулатуу негизги актуалдуу маселелердин бири экендиги каралды.

Аннотация: При обучении творчеству писателя Ч. Айтматова рассматривалось использование мультимедийных технологий в преподавании и совершенствовании принципов преподавания, которые являются одним из основных обсуждаемых актуальных вопросов.

Annotation: When teaching creativity to the writer Ch. Aitmatov, the use of multimedia technologies in teaching and the improvement of teaching principles, which are one of the main topical issues discussed, were considered.

Ачкыч сөздөр: темп, карапайым, кеменгерлик, классика, генийинен, орошон, кашкайып, кудурет, түнөк, интерактивдүү доска, мультимедиялык проектор.

Ключевые слова: темп, скромность, крупность, классический гений, бесконечный, само сила, ночлег, интерактивная доска, мультимедийный проектор.

Key words: tempo, modesty, size, classic genius, endless, power, overnight stay, interactive whiteboard, multimedia projector.

Заманыбыздын залкар жазуучусу, доорубуздуң даназалуу сүрөткери, көрүнүктүү коомдук ишмер Ч. Айтматовдун чыгармалары биздин өлкөнүн мектеп, лицей, жогорку окуу жайлар ал гана эмес, бир катар чет өлкөлөрдүн орто жана жогорку мектептеринде окутулуп жатканы белгилүү. Жазуучунун чыгармалары билимдин жана тарбиянын тоонун кашка суусундай тунук булагы болуп саналат. Бул инсан жатык тили менен өтө чебер сүрөттөлгөн каармандары аркылуу үлгү катары көрсөтүп, үй-бүлөдө болсун, мектептердеги жаш өспүрүмдөргө болсун тарбия берүүгө көмөк көрсөтө алат. Ошондуктан Ч. Айтматовдун дээрлик бардык чыгармалары мектептерде окутулат. Кара сөздүн чебери Ч. Айтматовдун чыгармачылык өнөрканасына көз чаптырсак, анын көркөм дүйнөсүндө (нарк –насили туурасында) карапайым адамдардын оюндагысын айттырбай табат, турмуштун дал өзүндөй ары татаал, жашоо – тиричиликтин оң- терс көрүнүштөрүн, карама – каршылыктарын жаап – жашырбай реалдуу сүрөттөйт.

Адамзаттын агып турган тиричилиги дайыма болочокко багытталганы менен, өткөн тажрыйбасы – анын түпкү күлазыгы, таянган тоосу, келечек урпактарга энчилеген мурасы. Мунсуз коомдук жана маданий турмуштун уланышы мүмкүн эмес. Бул аныктама эң оболу сөз табиятына таандык. “Өнөр алды кызыл тил” деп ата-бабаларыбыз бекер айтпаса керек. Чоң кеменгерлик менен айтылган нерсе – эмне гана болбосун, адам тарабынан жасалган ар бир кыймыл аракет, бүткөн иш жана чектелген максат алды менен адамдын аң-сезиминен

даярдалып чыгат. Сөздөн, ойдон башталып, адамдын ар түркүн жетишкени тажрыйба катары кайра ойго, сөзгө келип бекемделет, аң – сезимди байытат [2, 96].

Азыркы мезгилде сөз сапаты күтүлбөгөн тездик менен сандан – сапатка, баскычтан – баскычка дүркүрөп көтөрүлүп жатат. Илимдеги, техникадагы, коомдук турмуштагы чукул өсүштөр, кубулуштар инсандын ой жүгүртүүсүн күндөн – күнгө шаштыртып, түгөнгүс маалыматтын дайрасында утурлатып барууда. Ушундан келип чыккан көрүнүш – жаңы маданияттын таасири табийгый түрдө кылымдардан бери келаткан сөз өнөрүнүн калыптарын бузуп, ал турмак, анын классикалык эрежелерин дагы жаңылатууга, түрдөнтүүгө алып келди. Көркөм адабияттын философиялык, ыймандык маңызынын барган сайын тереңдеши адам жарык келечекке, прогресске умтулуусун сүрөттөө эң маанилүү, эң зарыл борбордук маселеге айланышы – бул биздин күндөрдүн талашсыз белгиси. Ошондой болсо да, элдин генийинен жаралган көркөм сөз өнөрүнүн не бир асыл байыркы туңгуюктан кайра оор, узак сапар тартып, өзүнүн наристе нукуралык сапатын коротпой, биздин күнгө жетип, бүгүнкү күндүн актуалдуу көрүнүшү катарында кабыл алынат. Дайыма кыймыл – аракеттин, дайыма жандуу организмдин касиетине ээ мындай баа жеткис асыл зат өткөн маданий эстеликтин чегинен чыгып, түз эле азыркы учурдун талабына шайма – шай жооп берген жандуу эстетикалык кубулуш катарында элдин реалдуу руханий асылдыктарына келип кошулат.

Жазуучунун Дүйшөн менен Алтынайы, Султанмураты, Толгонайы менен Сейдеси, Асел менен Илясы, Данияр менен Жамийласы, Танабайы менен Едигеи, Авдий менен Бостондорунун буту баспаган аалам бурчу да, “эшик ачпаган” үйү да калган жок. Аты – Чыңгыз, заты – кыргыз бул адам өзүнүн орошон таланты менен алакандай кыргыз элин бүт ааламга таанытты. Алп сүрөткердин кайсы чыгармасын окуба, лиризм ага айкалышып, камыр – жумур ширетилген психологизм менен терең философиялык толгонуулар не бир татаалдыгы менен ажайып аземдиги, адам деген улуу атты алып жүрүү үчүн болгон күрөш анын бардык чыгармасында кичинесинен чоңуна чейин кашкайып көрүнүп турат. Дал ушул касиеттер анын чыгармаларына экинчи өмүр берип тургансыйт. Баарынан баалуусу ошол жер – сууну, тоо – ташты, жан – жаныбарды – бүт табышмактуу табиятты адам тагдыры менен жипсиз байланыштырып, анан аны демейдеги сүрөткерден башкача бир тил, бөлөкчө бир ыргак доош менен күндүн желесиндей түрдүү түстөгү боёк менен берүүчү зергерлик кудурет күчкө эгедер экенинде. Каармандардын көркөм портрети, речтик мүнөздөмөсүнө жана жаратылыштын менен байланыштырууну жана башка ар кандай принциптер менен айкалышкандыгы талашсыз. Демек, Ч. Айтматовдун миллиондогон окурмандарынын жүрөгүнөн түнөк тапканы да, экинчи өмүр сүрүшү да ушунда [1, 1376].

Чыгарманын баалуулугун арттырган окурмандарга көркөм, күчтүү элес калтырган курал – көркөм тасмалар. Жазуучунун чыгармаларындагы канаттуу каармандар аркылуу Улуу Ата Мекендик согуш мезгили, андан кийинки учур жөнүндөгү актуалдуу проблемаларды көтөрүү менен кыргыз элинин жашоо табияты, деги эле “канткенде адам улуу адам болот” деген сыяктуу чакырык кийинки муундарга сабак катары көркөм тасманын да таасири зор деп айтсак жаңылышпайбыз. Илимий анализ, педагогикалык зор тажрыйбалар, социологиялык анкеталардын жыйынтыктары учурда илимий техникалык прогресс адымдап, алдыга өскөн учурда окуучулардын суусунун кандыруу көркөм чыгарманы окутуу менен чектеле бербей компьютердик каражаттардын таасири алдыга өстүрүү зарыл. Окуучулар Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларынын негизинде тартылган фильмдери боюнча көркөм анализдөө жолуна ык коюшканын баамдасак болот.

Видео – аудио кассета, CD дисктерди жана интерактивдүү досканы пайдалануу – болгон окуяны окуучулардын көз алдына тартууга, жан дүйнөсүн ага аралаштырууга, окуяга ой- жүгүртүүгө, талдоого, жыйынтык чыгара билүүгө үйрөнүшөт. Ар бир

каармандын баскан – турганын, сүйлөгөн сөзүн, ишин ж.б. өз өзү менен кабылдоого жетишет. Демек, ой жүгүртүү, түшүнүү менен көрүп, жыйынтыктоо, талдоо учурунда ишенимдүү баа берип, ар бир каарманга билимдин кошумча булагы катары кызмат кылат. Жаңы материалдын далилдүүлүгүн көрсөтөт. Деги эле Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча тартылган видео дисктерди уктуруу менен окуучулардын эмоциялык кабыл алуусу күчөйт, эстетикалык сезимдери ойгонот, жандуу, кызыктуу элестерди калтырат, өтүлүп жаткан материалды толук өздөштүрүп, сабактын эффективдүүлүгүн жакшыртат. Ар бир чыгарма боюнча көрсөтүлгөн фильмди окуучулар өз таразасынан өткөрүп, таасир алган жактары менен ар ким оюн бөлүшкүсү келет, чыгармадагы каармандарга өзгөчө баа берип, ишенимдүү талдай алышат.

Мына ушундай чыгармалардын бири Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повести чыгармасында ал көтөрүп чыккан ыймандык, экологиялык проблемалардын таасирдүүлүгүндө, системанын туңгуюкка баратканын көрсөткөндүгүндө эле. Мына ушул проблеманы ачуу үчүн жазуучу үчүн эң башкы инструментарий, “көзүр” – бул кыргыз элинин салттуу тарбиялык каражаттары, элдик педагогикасы болгон. Эгер чыгармадан ошол нерсени алып койсок, моторун жана канаттарын алып таштаган самолёттой болуп калмак. Ушундай элдик таалимчи, тарбиячы катары бизге Момун көрүнөт. Момун элдик педагогиканын эң соңку өкүлдөрүнүн бири. Момун – кыргыз элдик педагогикасы дүйнөлүк цивилизация, ааламдашуу агымына бет келип, ошол агымга өзү да кошулуп агып кеткен трагедиялуу каарман.

Бала тарбиялануучу, Момун тарбиячы. Момун элдик тарбиялык салттарды алып жүрүүчү жана аны кийинки муунга өткөрүп берүүгө милдеткер инсан. Ал ошол милдеткерлигин, өзүнө жүктөлгөн оор иштин жооптуулугун жакшы билет жана ошол элдик нускаларды кийинкилерге өткөрүп берүү үчүн бардык аракетин көрөт. Момун накта улуулук каарман, анын жүрүш – турушу бүтүндөй кыргыз салтынан чыккан. Ошол бир нече белгилерин тизмектеп айтып өтсөк.

1. Элпек;
2. Качан болсо улуу кичүү дебей, өз дебей, жат дебей көрүнгөнгө жалпылап салам берет. А салам берүү улуттук салт боюнча ар бир адамдын адептик жактан жетилгендигинин көрсөткүчү, тазалыгынын күзгүсү;
3. Жомок дүйнөсүнө ишенет;
4. Жомокторду айтып жүрөт жана башкалардын да айтып жүрүшүн суранат;

Момунду азыркы доордун башка адамдары менен салыштырып көрөлү. Алар “күмүш чапкан ак каңгы ээр токонуп, жараган ат минип, кең жана ичикчен, суусар тебетейчен, кереге сакалы көкүрөгүнө жайкалып, салабаттуу бастырып баратса, ким да болсо ийилип салам айтат”. Ал эми Момун андай эмес “кудайдын бир момуну, апенди чалыш киши, эл ошонусуна карап басмырлап алган”. Көрсө, туура тарбиялаган тарбиячы адам болуш үчүн ак каңгы ээрде келишкен ат минип, суусар тебетей, кең жана ичик кийип, ак сакалын жайкалтып көкүрөгүн жаап тургузуш гана керек эмес экен, аны үчүн итке түйүлдүк данек болуш керек тура [1, 138б].

Повестеги окуянын жүрүшүнө түздөн – түз адегенде эле Момун менен анын дүкөнчүгө жолугушкан эпизотунан учурашабыз: “Ассалоом – алейкум, чоң көпөс, кербен жүгүн байсалдуубу, соодаң жолдуубу?”. Бул кыргыз адамынын, нарктуу карынын учурашуусу. Адам учурашканда сөзсүз биринчи болуп анын ал акыбалын, иштерин сурайт эмеспи, этикалык ошол салт боюнча соодагер көпөстүн кербен жүгүнүн байсалдуулугун, соодадан жолу болуп жаткандыгын сурап жатат. Албетте, ал коруктагы үч үй-бүлө, жети адам, анын бири өзү, бири жанагы небереси, кыйратып эч нерсе деле албашын, демек, дүкөнчүнүн соодасы деги эле болбошун деле билет, бирок билсе да ошентип сурап коюу салт, эреже, ошол аталар калтырган салттардан ал аттап чыга албайт. Муну билген

дүкөнчү да соодасы болбой жаткандыгына карабай, ачуусу ушунчалык келип атса да улуулар наркын аттап кете албай “ кербен аман, жүк байсалдуу” деп атат. Кетээрде да Момун дүкөнчүнү үйгө кирип, чай ичип кетүүгө чакырат. Мына ушул эки улуу кишинин кадыресе бир күнүмдүк учурашуусу жана конокту чайга чакыруу айрым окурмандар үчүн ойлонбой эле өтүп кете турган нерседир, а бирок жанагы жанында турган зээндүү бала үчүн, анын балалык тарбиясы үчүн керектүү материал болуп жатат. Жазуучу мындай нерселерди бала дилин тазалоо үчүн, баланын рухуна улуттук угутту таштоо үчүн атайын колдонуп жатат.

Бул чыгармада элдик башаттарга кайрылуу, жаратылышты сактоо үчүн адамдардын ыйманын сактоо (ыйман экологиясы) маселеси курч коюлган да, аны көрсөтүү үчүн адамдардын жана табияттын булгана элек, таза кезине "саякат жасалган". Мисалы, Мүйүздүү Бугу-Эне тууралуу уламыш бул балага Момундун оозунан чыгат, тагыраагы Айтматов Момунга айттырат, эгер аны Орозкул, же Бекей, болбосо бекерчи Сейдакмат айтканда мындай чыкмак эмес, жазуучу өзү да автордук баяндоодо айтпайт, атайын Момунга айттырат. Элдик уламышты кайра иштеп чыгып, Момундун сөзү кылып элге жеткирет. Мындай караганда Мүйүздүү Бугу-Эне уламышы элдик чыгарма катары кылымдарды оодарып, акыры ушул калыбында бышат, анан жазуучу андан ары тереңдетет, ошондон соң гана Момунга өтөт. Момундан бала жана окурмандар – биз угабыз. Ал жомокто Майрык-Чаар-Жезкемпир "Булар деген адам баласы. Чоңоюп алып, өзүндүн бугучаларыңа ок атат, ошону ойлодуңбу?" деп Бугу-Энеге айтса, ал: "Чоңойгондо булар бугучаларыма кол көтөрбөйт. Мен буларга эне болом, булар мага бала болуп калат. Анан кантип өз ага-карындаштарына жамандык санасын? " деп жооп берет. Чыгармадагы бүтүндөй идеянын жүрөгү жайгашкан бул баарлашууда адамзаттын тарыхына сарсанаа болуу да, энелик мээримдүүлүк да, адамга ишеним да, ишенбөөчүлүк да болгон менен барып келип кыргыз тукумун сактап калуу маселеси оң жагына чечилет [1, 1396].

Биз азыркы учурда жаш муундарга бул чыгарманы окутуу менен көптөгөн ийгиликтерге жетишсек болот. Биринчиден сабак мезгилинде бир учурда китепти окууга, жана бул чыгарма боюнча кыскача видео даярдап, аны интерактивдүү досканы пайдаланып кыскача көрсөтүп, алар менен биргеликте талкуулап алсак болот. Өз тажрыйбасында балдар чыгарманын мазмунун түшүнүү менен келечекке умтулуп, кыргыз эли үчүн кызмат кылууга, патриоттуулукка тарбияланат жана чыгармадагы каармандардын көрсөткөн эрдиктерине баа берип, тарбиялык касиетин белгилеп, салыштырып, байытып, корутунду чыгарып, дилбаян, баяндама жазууга да мүмкүндүк алат.

Окуу процессинин жаңы өнүгүү этабында маалыматтык технологиялардын таасири өтө чоң. Азыркы убакта болуп жаткан Кыргыз Республикасындагы окуу процесси, жаңы маалыматтык технологияларды колдонууга багытталып келет. Бул окутуунун методикасын өзгөртүп, жаңы маалыматтык технологиялар бизди курчап турган дүйнөнү окутуудагы таанып билүүдөгү күчтүү курал болуп эсептелет [4, 8-96].

Мультимедиа бул – интерактивдик система, бир эле учурда видео, үндүк, графикалык маалымат иштетүүчү технология жана ошондой эле мультимедиялык каражаттын жардамы компьютерди окуу процессинде колдонуудагы мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатат.

Окуу процессинде компьютер, интерактивдик доска, мультимедиялык проектор, электрондук китеп жана атайын окуу курал болуп жасалган web – сайт сыяктуу каражаттарды активдүү пайдалануу менен бир катар төмөнкүдөй артыкчылыктарга ээ болобуз.

1. Бүтүндөй окуу процесси кызыктуу болуп, баардык практикалык мисалдар окуучунун көз алдына келтирилип, билимди өз алдынча терең кабыл ала алышат;

2. Мультимедиялык каражаттарды пайдалануу менен, ар бир окуучуга жекече көңүл бурууга шарт түзүлөт.
3. Мультимедиялык каражаттарды колдонуу менен сабак өтүүдө мугалимге убакытты үнөмдүү пайдаланууга жана кеңири маалымат берүүгө мүмкүнчүлүк болот.

Корутунду

Ч. Айтматов аң-сезимибизди руханий асылдуулукка сугарып, дүйнөлүк цивилизациянын маданий чөйрөсүн байытууга зор салымын кошкон кыргыздын улуу инсаны. Ал ааламдык ойчул экендигин дүйнөгө таанытты. Жазуучунун чыгармалары ички рухтун эркиндиги үчүн ар дайым күрөшкө чакырат. “Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт”. Бул сөз жазуучулук башкы миссиясы. Калемгер өзүнүн улуу чыгармалары менен дүйнөнү дүңгүрөттү, биздин көз карашыбызды, дүйнө таанымыбыздын чабытын кеңейтти. Көркөм адабияты көкүрөккө асылдыктын үрөнүн сээп, тазалыкка, аруулукка үндөп келет. Көркөм чыгармаларын терең өздөштүрүү, кеңири жайылтуу жана анын гуманисттик идеяларын окуп үйрөнүү өзгөчө мааниге ээ. Айтматов – доордун үнү, доордун чындыгы. Бул инсандын көркөм дүйнөсү түбөлүктүү. Залкар жазуучубуздун дүйнөлүк классикага айланган чыгармаларын кастарлап бүгүнкү күндөгү маанилүү болгон эрежелерге таянып, жаштарга улуттук баалуулуктун асылдыгын, руханий дүйнөбүздү адабият менен суугарууга убатыт жетти. Азыркы учурда билим берүү жана тарбиялоо процессинде жаңы технологияларды киргизүү, же мурдагы технологияларды жаңыртууга бул биринчи кезекте жалпы коомдогу өзгөрүүлөр, ошол өзгөрүүлөргө маани берип проблемалык окутууну ишке ашыруу, окуу –тарбия процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатууга басым жасообуз зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. А. Муратов Чыңгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог Бишкек 2006 –ж. (138-б,140-б)
2. “Кутбилим” газетасы 2012-ж 23-март., №11 (10469) саны
3. А. Акматалиев “Каада – салт: адамдык оң –терс сапат Бишкек 1996 –ж.
4. “Окутуунун жаңы технологиялары” бишкек 2017-ж А. Муратов., К. Акматов
5. А. Муратов “Кыргыз эл педагогикасы” А. Муратов Бишкек 2016-ж

* * *

УДК: 81-13

ИСТОРИЯ И ТЕОРИИ РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИКИ HISTORY AND DEVELOPMENT THEORIESLINGUISTICS ЛИНГВИСТИКАНЫН ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ ЖАНА ТЕОРИЯЛАРЫ

**Муктарбекова Айзирек Муктарбековна –
магистрант АПБиО
город Жалал-Абад, Кыргызстан**

Аннотация: В статье рассмотрены история и теории развития лингвистики, а также показаны ее этапы развития.

Annotation: The article considers the history and theories of the development of linguistics and also shows its stages of development.

Аннотация: Макалада лингвистиканын өнүгүү тарыхы жана теориялары каралган, ошондой эле анын өнүгүү этаптары көрсөтүлгөн.

Ключевые слова: лингвистика, язык, теории лингвистики, происхождение языка, философия языка, формирование и структура языка.

Key words: linguistics, languages, theories of linguistics, origin of language, philosophy of language, language formation and structure.

Ачкыч сөздөр: лингвистика, тил, тил илиминин теориясы, тилдин келип чыгышы, тилдин философиясы, тилдин структурасын түзүү.

Лингвистика (от лат. lingua – язык) – это наука, изучающая языки, все существующие, когда-либо существовавшие и могущие возникнуть в будущем, а тем самым и человеческий язык вообще.

Лингвистика включает в себя целый ряд отдельных наук, изучающих различные стороны различных языков. Назовем некоторые из них: **Лексикология** – наука о словарном составе языка и закономерностях его исторического развития. **Фонетика** – наука о звуках человеческой речи, о слогах, речевых тактах, а также об ударении и интонации. **Грамматика** – наука о способах и средствах построения и изменения слова, о способах и средствах построения предложения. Грамматика подразделяется на две науки в соответствии с внутренним делением грамматики языка: на морфологию и синтаксис. **Морфологией** называют учение о способах и средствах построения и изменения слов, а синтаксисом – учение о способах и средствах построения предложений. **Словообразование** – учение о способах и средствах образования новых слов от уже существующих, о типовых отношениях, сложившихся в языке между производящими и производными словами. **Семантика** – наука о смысловой стороне (значениях) слов и предложений, частей речи и членов предложений.

О происхождении языка можно разделить на три основные группы: креационные, биологические (звукоподражательная и междометная) и социальные теории (теория социального договора и рабочая теория). А также существует материалистическая теория.

К **креационным** (от лат. creo – «говорю, создаю») теориям происхождения языка следует отнести библейскую гипотезу (язык – творение бога) и «инопланетную» гипотезу (создание человечества и языка внеземной цивилизацией). Согласно Библии, Богу с самого начала была присуща способность говорить. Сотворение мира происходило путем высказывания желаний, и акт говорения совпадает с актом творения. Мир был создан за шесть дней, и каждый этап мирозидания примерно начинался так: «И сказал бог: да будет свет. И стал свет ...».

Биологические теории объясняют происхождение языка эволюцией человеческого организма – органов чувств, речевого аппарата и мозга. Положительным в этих теориях является то, что они рассматривают возникновение языка как результат длительного развития природы, отвергая тем самым божественное происхождение языка.

Звукоподражательная теория объясняет происхождение языка эволюцией органов слуха, воспринимающих крики животных, т. е. язык возник как подражание животным или как выражение впечатления о называемом предмете.

Сторонником этой теории был и В. Гумбольдт (1767–1835). Звукоподражательная теория основывается на двух предположениях: 1) первые слова были звукоподражаниями; 2) в слове звучание символично, значение отражает природу вещей.

Однако оба этих предположения не соответствуют фактам языков. Действительно, в языках имеются звукоподражательные слова, однако их мало.

Междометная (рефлексная) теория объясняет происхождение языка теми переживаниями, которые испытывает человек. Первые слова, по этой теории, – это произвольные выкрикивания, междометия, рефлексы. Они эмоционально выражали боль или голод, страх или радость. Сторонниками рефлексной теории были И. Гердер, Г. Штейнталь, Ч. Дарвин, А. А. Потемня.

Социальные теории происхождения языка объясняют его появление общественными потребностями, возникшими в труде и в результате развития сознания человека. Теория социального договора. Согласно теории социальной договоренности, язык рассматривается как сознательное изобретение и творение людей. В первый период человек был частью природы, и язык происходил от чувств, страсти. С возникновением собственности и государства возникла социальная договоренность, рациональное поведение людей, слова стали употребляться в более общем смысле. Этой теории придерживались английский философ-материалист Томас Гоббс (1588–1679), французский математик, физик и философ первой половины XVIII века Луи Мопертюи, французский философ-просветитель Этьен Кондильяк (1715–1780), французский писатель и философ Жан Жак Руссо (1712–1778), английский социолог и экономист Адам Смит (1723–1790).

Рабочая теория. В конце 70-х годов XIX века немецкий философ и историк Л. Нуаре выдвинул рабочую теорию происхождения языка, или теорию трудовых выкриков. Согласно этой теории, междометный выкрик стимулировался не чувствами, а мускульными усилиями человека и совместной трудовой деятельностью.

Материалистическая теория. Материалистическое учение о языке «пронизано социолингвистической идеей: творцом исторического прогресса возникновения и развития является общество». Материалистическая теория о происхождении языка опирается на достижения наук прошлого и данные современных наук. Методологическое значение имеют работы Ф. Энгельса.

На средневековом Западе большее внимание уделялось вопросам философии, диалектической логики и общей методологии науки, что наложило свой отпечаток на способы формирования лингвистических идей и определения основных понятий теории языка.

В развитии средневековой культуры и науки Запады можно условно выделить два этапа. Для первого этапа средневековой западноевропейской мысли характерно господство идеологии одного из выдающихся представителей западной патристики Августина Блаженного (354–430), выступавшей в течение ряда веков в форме августианства и ориентировавшейся больше на Платона и неоплатонизм, чем на Аристотеля. В конце второго этапа, в XIII веке утверждается господство идеологии Фомы Аквинского (1226–1274), связанной с переориентацией на Аристотеля и с отказом идей Платона. В накоплении материала и в совершенствовании теории Средние века уступают древним векам. Однако в Средневековье с появлением школы создаются первые методики обучения языку. Латинский язык, надолго ставший письменным языком межнационального общения ученых, рассматривался в то же время как школа логического мышления. Правила и понятия латинской грамматики считались всеобщими и механически переносились на грамматику новых языков. Латинская грамматика изучалась повсеместно. Поскольку латинский язык был мертвым языком и использовался лишь в письменном общении, звуковая сторона языка не исследовалась: рассматривались буквы, а не звуки. В основном грамматика раннего Средневековья выступала как прикладная дисциплина, обслуживавшая преподавание и комментирование текстов античных авторов и стоящая в стороне от философии языка.

В IX–X веках средневековые ученые начинают обращаться к родному языку и словесности, делают переводы на родной язык. Самой крупной фигурой в переводческом искусстве был Эльфрик. Он перевел «Книгу Бытия», а затем все «Пятикнижие». Эльфриком была создана первая грамматика латинского языка на английском языке. В этой грамматике, имеющей чисто практическую направленность, рассматривалась вся совокупность грамматических знаний того времени.

Возникает интерес к изучению живых языков различных народов Европы. В XV–XVII веках появляются грамматики ряда языков: армянского, персидского, венгерского, японского, корейского, испанского, нидерландского, французского, английского, польского, чешского, мексиканского и ацтекского. На Руси языкознание формировалось в условиях старославянскодревнерусской диглоссии. В XIV–XV веках складываются русский и украинско-белорусский литературные языки наряду с продолжавшим функционировать старославянским языком. В XV–XVI веках происходит становление самостоятельного словарного дела трех отдельных народов.

В это же время начинается специальное изучение восточных языков, особенно семитских: арамейского, арабского, эфиопского и др. Разносторонняя деятельность Иосифа Юстуса Скалигера (1540–1609), сына известного филолога Юлия-Цезаря Скалигера (1484–1558), и позднее Иоганна Рейхлина способствовала возникновению семитской филологии и ознакомлению европейских ученых со строем семитских языков. Большую роль сыграло изобретение книгопечатания. Оно обусловило появление череды новаторских книг, среди которых были первая русская азбука Ивана Федорова (1574), перевод грамматики греческого языка, написанной с учетом западной традиции (1588–1591), грамматика современного русскославянского языка Лаврентия Зизания (1596) и славянская грамматика Мелетия Смотрицкого (1619), впитавшая в себя все грамматические достижения предшественников.

В лингвистике XVII–XVIII веков произошли коренные изменения, позволившие заложить основы нового типа грамматик и словарей. Причиной бурного развития языкознания и его теории послужили исторические события, потребности научного познания, выдвинутые общественным развитием.

Вильгельм фон Гумбольдт (1767–1835) был одним из крупнейших лингвистов-теоретиков в мировой науке, хотя лингвистикой занимался лишь в последние полтора десятилетия своей жизни. Одной из первых по времени работ был его доклад «О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития», прочитанный в Берлинской академии наук в 1820 г. Несколько позже появилась его работа «О возникновении грамматических форм и их влиянии на развитие идей». В последние годы жизни ученый работал над трудом «О языке кави на острове Ява», который не успел завершить. Через год после смерти Вильгельма Гумбольдта его брат Александр Гумбольдт издал введение к этой работе под заглавием «О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода» (Берлин, 1836). С тех пор этот трактат определяет собой всю последующую лингвистику и философию языка вплоть до сегодняшнего дня. Значение В. Гумбольдта для языкознания можно сравнить с влиянием И. Канта и Г. Гегеля на философию. Кант рассматривал сознание как особое начало, независимое от объективно существующей материальной природы и развивающееся по своим законам. В отличие от Канта Гумбольдт говорил о вербально-логическом (а не чисто логическом) мышлении.

Гумбольдт подчеркивал, что язык всегда развивается в сообществе людей. Но общественную природу языка он представлял как природу национальную, как «идеальное», которое находится «в умах и душах людей». Причем это идеальное, по Гумбольдту, не общечеловеческое (логическое) и не индивидуальное (психическое), а общенародное языковое мышление. В понятие «национальный дух народа» у Гумбольдта входит многое: психический склад народа, его образ мыслей, философия, наука, искусство и литература. Он полагал, что «дух народа» и язык его настолько тесно связаны друг с другом, что если существует одно, то другое можно вывести из него. Гумбольдт писал: «Язык есть как бы внешнее проявление духа народов: язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык». В языке, согласно Гумбольдту, отражаются духовные качества

народа, носителя этого языка. Развитие языка и различие человеческих языков Гумбольдт объяснял, прежде всего, «национальным мировоззрением», «народным духом».

В. Гумбольдт выделял три этапа развития языков. Первый этап – период происхождения языков. Он пишет, что «еще не было обнаружено ни одного языка, находящегося за пределами сложившегося грамматического строения. Никогда ни один язык не был застигнут в момент становления его форм». Далее точку зрения В. Гумбольдта о происхождении языка показывают следующие его слова: «Язык не может возникнуть иначе как сразу и вдруг, или, точнее говоря, языку в каждый момент его бытия должно быть свойственно все, благодаря чему он становится единым целым». На первом этапе происходит полное образование языка путем скачкообразного перехода из чего-то ему предшествовавшего. Второй этап характеризуется формированием структуры языков. Этот этап также недоступен прямому наблюдению, но данные получают, исходя из различий структур тех или иных языков. После достижения «состояния стабильности» принципиальное изменение языкового строя уже невозможно. Так, В. Гумбольдт пишет: «Как земной шар, который прошел через грандиозные катаклизмы до того, пока моря, горы и реки обрели свой настоящий рельеф, с тех пор остался почти без изменений, так и языки имеют некий предел своей завершенности, после достижения которого уже не подвергаются никаким изменениям ни их органическое строение, ни их прочная структура. Зато именно в них как живых созданиях духа (Geist) могут в пределах установленных границ происходить более тонкие образования языка. Если язык обрел свою структуру, то основные грамматические формы не претерпевают никаких изменений; тот язык, который не знает различий в роде, падеже, страдательном или среднем залоге, этих пробелов уже не восполнит». Третий этап языка начинается с момента достижения «предела законченности организации». Язык в своих основных чертах дальше не развивается. Однако внутреннее и тонкое совершенствование языка продолжается. «Это совершенствование предполагает такое состояние, которого народы достигают лишь за долгие годы своего развития, и в этом процессе они обычно испытывают на себе перекрестное влияние других народов».

Использованная литература:

1. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. - М., 2007.
2. Реформацкий А.А. Введение в языковедение. - М., 2005.
3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. 2-е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 2001.

* * *

УДК: 81-13

МЕТОДЫЛИНГВИСТИКИ
LINGUISTICMETHODS
ЛИНГВИСТИКАНЫН МЕТОДДОРУ

Муктарбекова Айзирек Муктарбековна –
Магистрант АПБиО
город Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация: В статье рассмотрены основные методы лингвистики и их возникновение.

Annotation: The article considers the main methods of linguistics

Аннотация: Макалада лингвистиканын негизги методдору жана алардын келип чыгышы каралган.

Ключевые слова: метод, описательный, сравнительный, сопоставительный, структурный, статистический, сравнительно-исторический, экспериментальный методы, система приемов, факты языка.

Key words: method, descriptive, comparative, structural, static, comparative historical, experimental method, reception system, language facts.

Ачкыч сөздөр: ыкма, сүрөттөмө, салыштырма, структуралык, статикалык, тарыхый сөздөр менен салыштырма, эксперименттик ыкма, кабыл алуу системасы, тил маалыматтар.

Термин «метод» (от греч. *methodos* – исследование, учение, путь познания) неоднозначен. Он применяется в общенаучном, философском смысле, затем в специально-научном, т. е. относящемся к определенной области науки (физика, математика, языкознание и т. д.), и в смысле, совпадающем со смыслом слова-термина «методика».

Методология как учение о научном методе вообще и методах отдельных наук имеет принципиальное значение в теории и практике любой современной науки, в том числе лингвистики. Вопросы методики исследования решаются как в общефилософском плане, так и в плане поиска наиболее эффективных приемов исследования при решении той или иной конкретной задачи. Метод – не самоцель науки, он всего лишь средство познания объекта, его функционирования. Метод – это способ подхода к действительности, способ познания природы, общества и мышления. В лингвистических работах очень часто обращают внимание лишь на один компонент исследовательского метода. Проблемами лингвистической методологии являются классификация лингвистических методов и приемов, разработка методики лингвистического анализа, а также вопросы, связанные с освоением лингвистических приемов и методов смежных наук.

Современная лингвистика представляет собой комплекс лингвистических наук, изучающих разные стороны языковой системы и нормы, а также их функционирование и развитие. Создать универсальный метод в изучении лингвистики не удалось. Лингвистическая методология представляет собой совокупность научно-исследовательских аспектов и методов исследования.

Существует различные методы лингвистики. В этой статье мы рассмотрим некоторые специальные лингвистические методы и некоторые методики науки о языке.

Описательный метод. Описательный метод – самый старый и в то же время современный метод лингвистики. Описательный метод – система исследовательских приемов, применяемых для характеристики явлений языка на данном этапе развития; это метод синхронного анализа. Он требует тщательной и точной характеристики фонем, морфем, слов, грамматических категорий, форм и т. д.

Описательный метод и сегодня является ведущим приемом анализа языковых фактов в научной, учебной литературе, в многочисленных толковых словарях, энциклопедических изданиях и т.д. Причем в энциклопедиях для описания естественного языка используется метаязык.

Сравнительный метод. Сравнение как научный прием очень широко используется при экспериментальном и теоретическом познании, в том числе и в лингвистике. При помощи сравнения устанавливаются общие и специфические черты сходных явлений одного или разных языков. Поэтому сравнение как общенаучная операция мышления присутствует во всех методах лингвистического анализа.

В методике лингвистических исследований выделяют внутриязыковое и межъязыковое сравнение. При внутриязыковом сравнении изучаются категории и явления одного и того же языка, при межъязыковом сравнении – разных языков. Межъязыковое сравнение оформилось в систему специальных приемов исследования – сравнительно-исторический метод. Он основывается на факте наличия родственных языков.

Сравнительно-исторический метод. Сравнительно-исторический метод возник в начале XIX века одновременно рядом ученых. По традиции первым среди них считается немецкий профессор Франц Бопп (1791-1867). В 1816 г. во Франкфурте-на-Майне был опубликован его труд «О системе спряжения санскритского языка в сравнении с таковым греческого, латинского, персидского и германских языков». Параллельно с Ф. Боппом разработку принципов сравнительно-исторического изучения языков осуществлял датский ученый Расмус Кристиан Раск (1787-1832), труд которого «Исследование происхождения древнесеверного, или исландского языка», законченный в 1814 году, опубликованный лишь четыре года спустя, основывался на материале исландского, гренландского, кельтского, баскского, финского, лапландского, славянского, латышского, а также «фракийских» (древнегреческого и латинского) языков. Сравнительно-исторический метод «окрасил» собой всю лингвистическую науку этого столетия, затенив другие методы. Главная стержневая задача сравнительно-исторического метода – открытие законов, управлявших развитием родственных языков в прошлом. С помощью этого метода решались задачи историко-генетического порядка. Сравнительно-исторический метод используется как в целях реконструкции праязыковых состояний, так и в целях выявления закономерностей в истории развития языков. Соответствует этой задаче и предмет исследования – совокупности родственных фактов в родственных языках, законы, воплощенные в этих фактах и сохраненные ими от далекого прошлого. Так что если описательный метод повернут к настоящему языку, то сравнительно-исторический – к прошлому.

Сопоставительный (типологический) метод. Сопоставительное изучение языков привело к созданию двуязычных словарей и всеобщей грамматики. Сопоставительный метод – это система приемов и методики анализа, используемая для выявления общего анализа, используемая для выявления общего и особенного в сравниваемых языках.

Сопоставительный метод в отличие от описательного метода имеет стержневой задачей познание сходства и различий структуры двух или даже нескольких языков. Таким образом, главный предмет исследования для сопоставительного метода – структуры двух языков в их сходствах и различиях. Этот метод требует постоянных и продуманных сопоставлений как отдельных элементов, так и целых участков структуры, например глагола в русском языке и глагола в английском.

Структурный метод. Структурный метод – детище XX века – сложился под воздействием работ русского и польского ученого И. А. Бодуэна де Куртенэ, швейцарского лингвиста Ф. де Соссюра, русского языковеда Н. С. Трубецкого и др. Центральная цель этого метода – познание языка как целостной функционирующей структуры, элементы и части которой соотнесены и связаны строгой системой лингвистических отношений. Структурный

метод является продолжением в новом направлении описательного метода: и тот и другой имеют в виду функционирование языка. Однако описательный метод используется для исследования «наборов» действующих в языке частей и элементов, а структурный – для исследования отношений, связей, зависимостей между этими частями и элементами. Эти два метода дополняют друг друга. Внутри структурного метода существуют его разновидности. В рамках структурного метода возникли дистрибутивный анализ, метод непосредственно составляющих, метод трансформационного анализа.

Статистический метод. Статистический метод в языкознании применялся и применяется довольно редко, что объясняется сравнительно незначительными результатами, полученными до сих пор при его помощи. Несомненное значение он имеет только при исследовании письменного языка, именно в известных отдельных письменных памятниках, почему и применяется почти исключительно в этой области. Здесь он оказывает исследователю важные услуги при определении различных составных элементов письменного языка, обыкновенно принадлежащих к разным хронологическим слоям.

Экспериментальный метод. Экспериментальные методы – в лингвистике – методы, позволяющие изучать факты языка в условиях, управляемых и контролируемых исследователем. Приемы экспериментальной фиксации и описания синтаксических явлений получают широкое распространение начиная с 1920-1930-х гг. Родоначальниками этого метода в отечественном языкознании являются А.М. Пешковский и Л.В. Щерба. Они считали, что, “экспериментируя”, т.е. создавая разные примеры, ставя исследуемую форму в самые разнообразные условия и наблюдая получающиеся при этом “смыслы”, можно сделать несомненные выводы об этих “значениях”.

Использованная литература:

1. Ф.М. Березин. История лингвистических учений. – М., 1975.
2. Лингвистическая энциклопедия, -М., 1999.
3. В.С. Рождественский “Лекции по общему языкознанию”, -М.: “Высшая школа”, 1990.
4. Ф. Бопп. Сравнительная грамматика. «Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков», -М., 1956.
5. А.И. Смирницкий. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. Изд-во МГУ, 1955.

* * *

УДК 8.82-94

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АВТОБИОГРАФИЯЛЫК
ЭЛЕМЕНТТЕРДИН БЕРИЛИШИ
АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА
АЙТМАТОВА
AUTOBIOGRAPHICAL ELEMENTS IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Мырзабекова А.Ы., окутуучу
Чодошева Т.М. окутуучу
ЖАМУ ТИПФ

Аннотация: Бул макалада кыргыз элин дүйнө элдерине тааныткан улуу жазуучу жана коомдук ишмер Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында автобиографиялык элементтердин берилиши боюнча маалымат берилди.

Аннотация: В статье рассмотрены автобиографические элементы в произведениях великого писателя и общественного деятеля Чингиза Айтматова

Annotation: *The article deals with autobiographical elements in the works of the great writer and public figure Chingiz Aitmatov*

Түйүндүү сөздөр: *Чыңгыз Айтматов, жазуучу, турмуш, адабият, окуя, философ, көркөм каражат.*

Ключевые слова: *Чингиз Айтматов, писатель, жизнь, литература, событие, философ, художественные средства.*

Keywords: *Chingiz Aitmatov, writer, life, literature, event, philosopher, artistic means.*

Кыргыз элинин таланттуу жазуучусу, доорубуздун улуу сүрөткери Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары бүгүнкү күндө совет адабиятынын көркөм палитрасын байытып турганы, ачык боёк экендиги далилдөөсүз чындык. Кыргыз элинин руханий өсүшүн чагылдырган “Бетме-бет”, “Жамийла” повесттеринин жарык көрүшү менен Чыңгыз Айтматов көп улуттуу советтик окуучуларга гана таанымал болбостон, бүтүндөй дүйнө жүзүнө белгилүү болду. Анткени зор сүрөткердин чыгармаларында көтөрүлгөн курч социалдык-нравалык проблемалар, көркөм-психологиялуу, чындыктуу иштелген образдар жалаң гана терең улуттук мазмунду түзбөстөн, ошол эле тапта жалпы адамзаттык мазмунга ээ болуп турушат.

Чыңгыз Айтматов чыгармаларын бөтөнчө бир лирикалык нукта, философиялык тереңдикте, психологиялык тактыкта жаратат. Ал чыгармалар окуган адамга өзгөчө эстетикалык ырахат тартуулап, ички канат бүтүрүп, учурдун проблемалары туурасында активдүү ойлонууга мажбурлап турат [2, 3-4б].

Адабий чыгармачылыкта акын же жазуучунун жеке турмушуна байланыштуу окуялар, өзү катышып, аралашкан ар кандай турмуштук кырдаалдар көпчүлүк учурда анын чыгармаларынан орун алып, ал тургай, тигил же бул чыгармасынын сюжеттик өзөгүн түзүп, алар автор тарабынан көркөм жалпылоого ээ болуп, ар кандай жанрдык- стилдик формада ишке ашат. Мындай адабий чыгармачылык практикада көп кездеше турган көрүнүш [1, 24б]. Көркөм чыгарманын негизги предмети- адам; Чыгарманын чордонунда адам турмушу, тарыхый-коомдук процесстеги анын социалдык-нравалык изденүүлөрү турарын эске алсак, жазуучу да өзү жашап турган коомдун туундусу, анын инсандык табияты, рух дүйнөсү, дүйнөгө болгон көз карашы да белгилүү бир тарыхый мезгилде, тарыхый-коомдук турмуштун алкагында калыптанат. Демек, өз чыгармачылыгында Адам жана Коом, Адам жана Мезгил, Адам жана Тарых тууралуу сөз кылып жатып, жазуучу биринчи кезекте өзү жакшы билген, ал тургай, өз башынан өткөргөн окуяларга таянары табигый иш. Сүрөткер турмушка канчалык жакын болсо, орошон мезгилдин оошкыйышын өз башынан, жан-теңинен канчалык терең кечирсе, анын чыгармачылыгынын булагы ошончолук түгөнгүс, өзүнчө эле бир кенч боло тургандыгын дүйнөлүк адабияттын көркөм тажрыйбасы ачык тастыктайт.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окуганыбызда дайыма ой-сезимди тазалаган жана жан дүйнөнү жаңылаган бийик ойлор өзүнөн өзү келет. Улуу жазуучу өзүнүн акыл-дараметти, кайталангыс таланты, дүйнөгө таанымал залкар нукура сөз чебери гана эмес, өзүнүн кемеңгерлигине адамды ийиткен, көркөм сөз менен турмуштагы нускалуу чындыкты айтып бере алчу олуя, философ катары ар кандай диндеги, ар кыл курактагы, ар түстөгү адамзаттын акыл-кеңешчиси, сырдык даанышманга айланганы үчүн жеке эле биз, кыргыздар эмес, жалпы дүйнө эли сыймыктанууга акылуу. [5.5-бет]

Албетте, жазуучунун башынан кечирген турмуштук окуялары, ал канчалык бай болбосун, али көркөм дөөлөт боло албайт, тактап айтканда, ал- бар болгону чийки материал. Ал эми ошол материалды жазуучу жазуучулук фантазиясына чайкап, көркөм жалпылоо деңгээлине чейин жеткирип, жеке көрүнүштү жалпы адамзаттык маселелер менен айкалыштырып, жогорку көркөмдүктө сүрөттөөгө жетишүүсү- бул жазуучунун көркөм чеберчилигине тикеден-тике байланыштуу нерсе.

Түрк дүйнөсүнүн эле эмес, дүйнөлүк адабияттын ири өкүлү болгон кыргыздын улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы жогорудагы биз айткан пикирдин айкын мисалы боло алат. Анын алгачкы чыгармалары болгон “Бетме-бет”, “Жамийла”, “Саманчынын жолу” чыгармаларынан тартып, “Кылым карытар бир күн”, акыркы “Тоолор кулаганда” аттуу романдарына чейин жеке турмуштук материалдар колдонулган жана алар жазуучунун фантазиясы аркылуу жогорку идеялык-эстетикалык деңгээлге жеткириле иштелип чыккан. Тагдыр Айтматовго бала кезинен өз катаалдыгын көрсөтүп, аны турмуштун ачуу тузун эрте татууга мажбурлаган. Балалыктын таттуу күндөрү тез кыскарып, атасы, алгачкы советтик-партиялык кызматкер Төрөкул Айтматовдун ак жерден караланып, 1937-жылы репрессияга дуушар болушу менен, балдарынын улуусу болгон кичинекей Чыңгызга, энеси Нагима менен бирге оор күндөр башына түшөт. Атасы алардын коопсуздугун ойлоп, өзүнүн кичи Ата Мекени Шекер айылына жөнөтүп жиберет. Бул жылдар Чыңгыз Айтматовдун үй-бүлөсү үчүн оор жылдар болуп, жаш өспүрүм Чыңгыздын көкөйүнөн кеткис так калтырат. Бул мезгил менин көз карашым боюнча улуу инсандын, биринчи кезекте адам катары, кийин жазуучу катары калыптануусунун эң урунттуу учуру болгон. Атаны баладан, баланы атасынан зордоп ажыратуунун трагедиясын өз башынан эртелеп кечирген бала Чыңгыздын тагдыры кийин жазуучу Чыңгыздын “Кылым карытар бир күн” романындагы Абуталип Куттубаевдин акыйкатсыздыктын айынан балдарын бир көрүүгө зар болуп, балдарынан ажыраган жана атасын сагынып зарлап күткөн Эрмек, Даулдардын көркөм образдарында эмоционалдуу-экспрессивдүү планда чагылдырылган. Албетте, Чыңгыз Айтматов жана анын энеси Нагиманын жашоосу “Кылым карытар бир күн” романынын каармандарынын тагдыры, жашоо-жагдайлары менен эки тамчы суудай окшош болбосо да, турмуштук чындыкты көркөм чындыкка ичкериден жакындатып турган мотив-адилетсиздик, жоготуу жана күтүү мотиви. Чыңгыз Айтматов орус адабиятчысы В. Левченконун “Чыгармачылык үчүн балалык же өспүрүм кездин таасири өзгөчө эмеспи. Ушуга байланыштуу, Сиз азыр дүйнөнүн жарымына жакынын көргөндөн кийин да жан дүйнөнүз боюнча туулуп-өскөн Шекер айылында калып, бир кездерде так мына ушул жерден баштан кечирген таасирлер жөнүндө жаза берүүгө сизди мажбурлап жаткан жокпу деп сурагым келет” деген соболуна жазуучу минтип жооп берген экен. “Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фактор. Бул-ойлорду, картиналарды, адамдардын образдарын сен ар дайым сузуп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу. Жаштык жана балалык кез дүйнөнүн сулуулугун таза жана көркөм кабылдоочу, аны ошол калыбында көңүлгө бекем түйүп калуучу эң бир дилгир, күнөөсүз, кристаллдай тунук курак”.

Балалык жөнүндө аңгемелеринен биз болочок чыгаан сүрөткер-жазуучунун жаралуусуна, көркөм туюмдардын калыптануусуна күбө болобуз жана таланты ташкындап, чыгармачылык тамыры анын соолубас булагы менен сугарылган улуу жазуучуну көрөбүз.

Чындыгында да, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы балалыктан алган таасирлери кадимкидей эле сезилип, чыгармаларын ичтен жаркытып турган нурдай болуп, окурманына зор таасир калтырат. Жаратылышты күчөтүп, “кристаллдай тунук, дилгир” кабыл алуу-Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын лирикалуулугун арттырып, аларга өзгөчө бир гумандуулукту, жылуулукту тартуулап турат. “Ак кемедеги” аты аталбаган бала-тазалыктын, адилетсиздикке каршы күрөштүн символу болуу менен өзүнүн кара ниеттике келишкис күрөш аркылуу адамзаттын актыкка барчу татаал жолун өз иш-аракети аркылуу окурмандарга көрсөтүп кетти. Албетте, баланын баёлуугу, аруулугу, кыялкечтиги сыяктуу, кичинелигине карабай зиректик сапаттарынан бала Чыңгызга мүнөздүү көп нерсени табууга, баамдоого болот, бирок, ал баланы Чыңгыздын өзү деп

айтууга негиз жок. Жазуучу жеке, өздүк нерселерге көркөм жалпылоого чейин көтөрүп, чыныгы искусство жарат алган.

Улуу Ата Мекендик согуш темасы- Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы негизги тема. Бул темага жазуучунун байма-бай кайрылышынын себебин да биз Чыңгыз Айтматовдун балалык курагы менен түздөн-түз байланыштуу деп эсептейбиз. Согуштук кырдаалда адамдардын, өзгөчө өспүрүмдөрдүн жасаган баатырдык, адамдык иш-аракеттерин көрсөтүү, ал аркылуу адамзатты гумандуулукка чакыруу- Айтматовдук эстетикадагы башкы нерсе. “Бетме- бет”, “Жамийла”, “Саманчынын жолунан” кийинки жазылган “Эрте келген турналар” повести да согуш темасын чагылдырууга арналган. Жазуучудан: “Согуш темасына үстү-үстүнө кайрылышыңызга эмне себеп болду?” – деп сурашканда, Чыңгыз Айтматов : “Менде адамдын, жаш өспүрүмдүн согуш менен кандай кагылышкандыгын айтуу талабы болгон. Ал- коомдун бир бөлүкчөсү, демек, согуштун капшабы анын үлүшүнө да таандык, анын тагдырына да аралашат. Бул- биринчиден. Экинчиден , менин алдымда согуш канчалык кыйраткыч, бүлүндүргүч болбосун, ал адамды адамдык касиетинен тайдыра албай тургандыгын көрсөтүү милдети болгон” – деп жооп берген [1, 26-28б].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары совет доорунда жазылса да, ал ошол катаал доордун, мезгилдин трагедиялуу барактарын жасалмалап , кооздоп сүрөттөгөн эмес. Анын чыгармаларынын дээрлик басымдуу бөлүгү трагедиялуу жазылган. Канчалык Чыңгыз Айтматовдун балалыгы , өспүрүм курагы оор болбосун , ошол оордуктун өзүндө жазуучу Чыңгыздын дүйнө таанымы , ак – караны ажыратып билүүсү, рух дүйнөсү калыптанган, эң башкысы, сүрөткер ошол оор күндөрдө адам таануу илимин өздөштүргөн. 1942- 43-жылдары кичи мекени Шекерде жашап , эр азаматтар фронтко кеткенде адегенде алты айча катчылык кылып, андан кийин салыкчы – фин агент болуп иштеп жүргөнүндө турмуштун ачуу-таттуусуна аралашып, чарбадагы статистикалык маалыматтарды, эсеп-кысаптарды алып барат, ага кошумча, аскерден каза болгондордун үй-бүлөсүнө кара кагаз жеткирет . Он төрт, он беш жаштардагы Чыңгыздын ошол мезгилдеги эң эле оор милдети – кыйналып-кысталып өздөрү араң оокатын өткөрүп, кыйын жашоону башынан кечирип жүргөн элден согуш салыгын чогултуу болгон. “Азыр ойлоп көрсөм , ал кезде элдин сабырдуулугу жана көтөрүмдүүлүгү ушунчалык зор экен. Бүгүн адамдар ошондогудай кыйын – кысталышта жашаган болсо, ошол замат көтөрүлүшкө чыгып, болгон нааразычылыгын ашкере айтып – деп, бийликке акарат билдирип, коомдо баш-аламандык өкүм сүрүп кетмек. Ал эми андагы согуш мезгилинде ачкачылыктан тишинин кирип соруп отуруша да, жанагы милдеттүү салыгын төлөбөй коюу оюна келчү эмес. Жок, бүгүн эч ким мындай кыйынчылыкка чыдамак эмес... Ал мезгилде мындай иштер кадыресе эле көрүнүштөй болчу. Жумуш жагдайынан улам ар бир үйдөгү кыйынчылыкты, адамдардын сабырдуулугун жана чыдамкайлыгын өз көзүм менен көрүп, ошонун баарына күбө болдум, өзүм да кошо жашадым” – деп эскерет жазуучу. Ушул жана башка окуялар Чыңгыз Айтматовдун “Саманчынын жолу” , “Эрте келген турналар” чыгармаларында өздөштүрүлүп, чыгарманын сюжеттик өзөгүнө органикалуу сиңирилип, өзү башынан өткөргөн тажрыйбалар автор тарабынан чебер пайдаланылган. Мисалы: “Саманчынын жолунда” Толгонай эненин үрөндүк буудайды тукулжурап турган элден кыйналып , азап-тозок менен чогултканы, Султанмураттар үрөнгө сепмек болуп элден чогулткан эгиндин уурдалып кетишин, айылга келген кара жолтой кара кагаздардын таралышын, Ак-Сай десанттары болгон, Султанмураттардын Толгонай энелердин күжүрмөн эмгектерин, элдик биримдик, ынтымактарында сүрөттөгөн эпизоддордо дүйнөлүк атакка ээ болгон жазуучунун балалык кезде өткөргөн окуялардын деми, атмосферасы ачык эле кармалат. Бул туурасында Чыңгыз Айтматов өзү да : “Колхоздун катчысы жана салык топтоочу болуп иштеген күндөрүм менин жашоомдо көп тажрыйба жыйнап берди. Ушул көргөн-

билгендеримден таасир алып, алгачкы повесттеримди жаздым. “Жамийла”, “Бетме-бет”, “Саманчынын жолу”, “Эрте келген турналар”, “Гүлсарат” деген чыгармаларым ошол жылдардын сабактарынан улам жарык дүйнөгө келген. Булардын баары менин балалыгымда өз башымдан өткөргөн оор күндөрүмдүн элестери. Ошолордун көркөм чагылдырылышы” – деп айтканы бар.

Жогорудагы фактылар Чыңгыз Айтматовдун сүрөткерлик тагдырын окуп-үйрөнүүдө абдан маанилүү. Алар биринчиден, Чыңгыз Айтматовдун инсандык калыптанышынын башаттарынан бизге кабар берсе, экинчиден, анын мүнөз өзгөчөлүгү менен тааныштырат, үчүнчүдөн, Чыңгыз Айтматовдун факторлорго болгон, анын ичинде “океан эпос” деп өзү абдан сыймыктанып, дүйнөгө жар салып, “Манас” эпосуна болгон түбөлүктүү, бекем сүйүүсүн түшүнүүгө жардам берет. Жазуучунун чыгармачылыгындагы фольклорго системалуу кайрылуусунун бир себеби да ушул балалыкта уккан жомоктордон алган таасирлерден экени эч күмөн туудурбайт. Чыңгыз Айтматов фольклорго кайрылып гана тим болбостон, аны өз чыгармачылыгында бүгүнкү күндүн курч проблемаларын көп катмарлуу, философиялуу сүрөттөөдө өзгөчө бир көркөм каражат, стилдик ыкма катары колдоно билет. Андан дагы тереңдетсек, ал XX-XXI кылымдын адабий жомогун жаратууга жетишкен – миф – жаратуучу жазуучу экенин “Ак кеме”, “Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт”, “Кыямат” чыгармалары далилдеп турат.

Чыңгыз Айтматовдун балалыгы жөнүндөгү Локумдагы эскерүүсүнөн Фридрих Хитцер тарабынан жазылып алынган “Балалык” аттуу китебинен үзүндү келтирсек: “1943-жылдын февралында үй-бүлөбүздүн башына чоң кырсык келди. Анда биз Жийдеде жарымы урап калган, сокмо менен курулган, мурда клуб болгон эски жайда жашачубуз. Өзүмдүк мал кармай турган жайыбыз болбогондуктан, кышында жалгыз уюбузду башкарманын уруксаты менен колхоздун короосуна кармачубуз Сукра аттуу уюбуз биздин баарыбызды бакчу. Аны мен эч качан унута албайм. Бул уйду кунажын кезинде, анда согуш баштала электе, туугандарыбыз энчи кылып берген. Чиедей төрт бала ушул уй болбосо ачка калаарыбыз шексиз болучу. Бир күнү таң сүрүлө келсем, уюбуз ордунда жок, орду бопбош, байланган жиби кире бериште чубалып жатат. Кашарга кирген эшиктин жарымы сынык болсо да, күнү-түнү кулпу салынып турчу. Кээде уйлар бошонуп кетсе да, кашаанын ар кайсы бурчуна туруп алышчу. Мен алгач ошентип ойлодум. Кашааны бир канча ирет тинтип чыгып, уйду таба албадым. Башыбызга чоң балээнин үйүлгөнүн түшүндүм. Уйдун уурдалганы анык болду. Эч апыртуусуз айтканда бул окуя биз үчүн күнүбүз баткандай, өмүрүбүздүн соңуна жеткендей чоң трагедия болду”-деп өзүнүн айтуусунда баяндалган трагедия “Бетме-бет” повестинде көркөмдөлүп автобиографиялык элемент катары чагылдырылган. Чыгармада согуштан качып келген Ысмайыл ачкалыктан өлбөөнүн аракетинде көп балалуу Тотойдун тууй турган жалгыз уюн уурдап союп алат.

Ал эми “Жамийла” повестинин жазылышын төмөнкүдөй баяндап берген: “Албетте, бул чыгармамды да турмуштан калпып алгам. Мен чыгарма жазууда ар дайым экинчи дүйнөлүк согушту элестетем. Бул уруш адамдарга өлүм менен ачарчылыкты алып келген десек, анын кесепетин азайткан болор элек, бул согуш дал ошол коомдогу адамдардын адеп-ахлагына да кол тийгизип, кылымдардан берки түптөлүп келген салт-санааны, ырасымды да чарпып өткөн. Алысыраак туугандарыбыздын эки уулу тең фронтко кеткен. Алардын улуусу аскерге алынаардан мурда жаңы эле үйлөнгөн. Согуш башталганда армиянын катарына чакырылган. Чыгармадагы Жамийланын күйөөсүнүн прототиби мына ошол жигит эле. Фронттун алгачкы жарадарлары келе баштаганда, Данияр да Шекерге жиберилген. Анын сол буту аксап басчу.

Бир күнү келбеттүү, жаркылдаган жаш келинибизге туш келип калат. Ошентип Жамийла менен Даниярдын ортосунда улуу махабат оту жагылат. Анан сүйүүгө мас ал экөө ошол мезгилде мендей бир өспүрүмдүн артыларынан калбай, акмалап жүргөнүн

кайдан билишсин. Арийне, мен да анчалык эле көзгө көрүнө бербеген, капарга да алынбаган бир кичине бала элем да...

Бир күнү эле айылдын баары ызы-чуу түшүп, сапырылып калды. Көрсө, алардын айтуусунда биздин келин фронттогу күйөөсүн күткөндөн баш тартып, аксак Данияр менен качып кетиптир”. Чыгармада да Жамийланын кайниси Сейиттин алардын артынан акмалап жүргөнү берилген. Кичинекей Сейит аркылуу автор өзүнүн образын чагылдырган.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы алмустактан бери кайра-кайра коюлуп келаткан бийик гуманисттик идеялар, учурдун көйгөйлүү көлөкөлөрүн көтөрүп чыккан өткүр публицистикалуулук, адам менен коомдун татаал диалектикасын чагылдырган философиялык тереңдик, окурман жүрөгүн элжиреткен назик лиризм, учкул кыял романтика, сарсанаага батырган трагедия, бир учу тээ жер каймактагандагы байыркы мифти батырып, бир учу али тунгуюк келечекти чапчып турган кенендик, эң сонун чебер уюшулган стилистика, жалпы эле чыгармалардын тили кыргыз адабияты мугалимине сабактарын изденүү менен өтүүдө чоң өбөлгөлөрдү түзүп берүүдө чоң роль ойнойт [3, 90б].

Мына ушинтип бул теманын үстүндө иштөөдө кыргыз элинин залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында өз башынан кечирген, унутулгус окуяларынын берилишин иликтедим. Колумдан келишинче Айтматовдун чыгармаларындагы автобиографиялык элементтердин берилишин ачып берүүгө аракеттендим. Жогоруда көрсөтүлгөн иликтөөлөр темамдын жаңычылдыгы деп ойлойм.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматовдун адамдык тагдырындагы жеке көрүнүштөр анын чыгармачылыгында түгөнбөс кенч болуу менен жазуучунун чыгармачылыгына күчтүү таасир эткен. Ал – жекелик менен жалпылыкта өз чыгармачылыгында жогорку көркөм - эстетикалык деңгээлде гармонияга жетиштирген уникалдуу талант ээси, деп айтууга толук негиз бар жана анын чыгармачылыгы бул багытта башкаларга өрнөк боло алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Л. Үкүбаева “Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс ” Бишкек-2013
2. Л.Үкүбаева “Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү” Бишкек-2008
3. А.Муратов., К.Акматов “ айтматовду мектепте окутуу” Бишкек-2017
4. Л.Үкүбаева “Кыргыз адабияты: талдоолор жана ой жүгүртүүлөр” Бишкек-2006
5. Айтматов ааламы Бишкек-2009

* * *

УДК: 159.9.019

КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН КУРАКТЫК, ПСИХОЛОГИЯЛЫК
ӨНҮГҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.

ВОЗРАСТНЫЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ У
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.

AGE, PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL
STUDENTS.

*Найманбаев М.Ж. п.и.к., доцент, Чоюнова А.Т. доцент м.а.
Акматова И.Н. окутуучу, Төрөева К. окутуучу*

Аннотация: Макалада кенже мектеп жашындагы окуучуларды окутууда алардын курактык, психологиялык өзгөчөлүктөрүн, таануу процесстеринин өнүгүү деңгээлин эске алуу менен окутуу маселелери каралган.

Аннотация: В статье рассмотрены учитывание в обучении возрастные, психологические особенности и уровень развития познавательных процессов у младших школьников.

Annotation: The article considers taking into account age-related psychological characteristics and the level of development of cognitive processes in younger schoolchildren.

Ачык сөздөр: инсандык жаңы түзүлүүлөр, социализация процесси, жетектөөчү иш-аракет, эрктүү көңүл буруу, образдуу эс, образдуу ойлоо, көргөзмөлүүлүк методу, курактык өзгөчөлүктөр.

Ключевые слова: личностные новообразования, процесс социализации, ведущая деятельность, произвольное внимание, образная память, образное мышление, метод наглядности, возрастные особенности

Key words: therapeutic neoplasm's, socialization process, leading activity, arbitrary attention, figurative memory, creative thinking, visualization method, age features.

Кенже мектеп жашындагы куракта өнүгүүнүн анатомиялык-физиологиялык активдүүлүгү пайда болот. 6-7 жашта балдардын нерв процессинин кыймылдуулугу, козголуусу жогорулайт. Ошондуктан алардын эмоционалдык козголуусу жогору болуп, бир жерде отура албай нары-бери чуркап, кыймылдуулугу артат. Баланын органдары менен ткандарында маанилүү өзгөрүүлөр жүрүп, физикалык чыдамкайлуулугу да өсөт.

Бала мектепке бараары менен анын турмушунда ар тараптуу өзгөрүү жүрүп, балада социализация процесси жүрө баштайт жана баланын турмушунда негизги ролду ойногон окуу ишмердүүлүгү калыптанат. Окуу ишмердүүлүгүнүн натыйжасында кенже мектеп окуучуларында негизги психологиялык жаңы өзгөрүүлөр келип чыгат жана өнүгөт. Окутуу баланын ойлонуусун, эсин өстүрүп интеллектуалдык өнүгүүсүн жандандырат.

Америкалык окумуштуу-психолог Э.Эриксондун концепциясына ылайык, кенже мектеп жашындагы куракта социалдык сезим менен психологиялык компетентүүлүгү, ошондой эле өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша сезими дифференцияланышып, маанилүү инсандык жаңы түзүлүүлөр калыптанат.

Бул куракта окуучулардын турмушунда мугалим негизги ролду ойнойт. Мугалимдин жүрүм-туруму, айткан акыл-насаат сөздөрү, уюштуруу жөндөмдүүлүгү балдарга ар тараптуу таасир этет жана алар мугалимдин айткандарын кыйшаюусуз аткарууга аракеттенишет.

Жалпысынан алганда бул мезгилде 4 иш-аракет кездешет. Кенже мектеп жашындагы окуучулардын жетектөөчү иш-аракети болуп окуу иш-аракети эсептелет. Аны менен бирге оюн, баарлашуу жана эмгек иш-аракети да улана берет. Алардын жетектөөчү иш-аракети болгон окуу иш-аракети окуучулардын таануу активдүүлүгүн жогорулатат.

Баланын мектепке келиши менен окутуунун таасири астында анын таануу процесстеринде кайра түзүлүүлөр болуп өтөт. Бул балдардын жаңы иш-аракетке жана жаңы личностор (инсандар) аралык мамилелердин системасына өткөндүгү менен байланыштуу. Бала кыйналбай бардык окуу маселелерин өз деңгээлинде алып кетүүсүндө негизинен эки милдетти чечүү керек.

Баланы мектеп шартына тезирээк көндүрүү, ашыкча физикалык күч сарптабастан окууга үйрөтүү жана көңүл буруусун өнүктүрүү. Ошондуктан окутуу балдар үчүн кызыктуу уюштурулушу зарыл.

Балдардын арасындагы айырмачылыктарды жоюу. Кээ бирлери окууга даярдык менен келишет, кээ бирлери даярдыксыз. Ошондуктан артта калгандары жакшы окугандар менен теңөө зарыл.

Балдар, айрыкча башталгыч этаптагы окуу процессинде тез чарчашат, ошондуктан оюндарды колдонуу менен сабак өтүп, көңүл бурууну активдүү сакташ керек. Орустун белгилүү психологу П.Ф. Каптерев «Көңүл бурбаган окуучуну окутуу түбү түшкөн челекке суу куйган менен барабар» деп эсептеген. Ошондуктан окуу иш-аракетинде көңүл бурууга өзгөчө басым жасоо зарыл. Кенже мектеп жашындагы курактагы балдарда көңүл буруунун эрктүү түрү калыптана баштайт, бирок ошону менен эле эрксиз көңүл буруу да эрктүү көңүл бурууга конкурент болот.

Бул куракта көңүл буруунун касиеттери да калыптана баштайт. Ал эми көңүл буруунун которулушу ал тургай жогору да болот. Бул организмдин жаштыгы жана баланын борбордук нерв системасынын процесстеринин кыймылдуулугу менен байланышкан. Ошондой эле кенже мектеп жашындагы куракта эс да өнүгөт. Эстин образдуу түрү жана ойлонуунун көргөзмөлүү-элестүү түрү жакшы өнүгөт. Окумуштуу Истоминанын изилдөөсү көрсөткөндөй кенже мектеп жашында балдардын таануу процесстери алгач эрксиз мүнөздө болуп акырындык менен 4-класстын аягында эрктүү мүнөзгө өтөт.

Окутууда окуучуларга мугалимдин даяр түрдө окуу маалыматтарын берүүсү окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн чектейт. Ошондуктан окуу процессинде окуучуларды аз-аздан издентип окуу маселелерин өзүлөрү чечүүсүнө шарт түзүү, проблемалык суроолордун туура коюлушу билим алууга жана аң-сезимдин өнүгүшүнө чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Себеби илимпоздордун тыянагына караганда мээнин оң жарымы жана сол жарымы ар түрдүү кызматты аткарат. Сол жарымы логикалык ой жүгүртүүнү башкарат, маалыматтарды акырындык менен өздөштүрөт жана алардын «копиясын» түзөт. Мээнин оң жарымы көргөзмөлүү-элестүү ой жүгүртүүнү башкаруу менен маалыматтарды өтө тез кабыл алат. Ал эми кенже мектеп жашындагы балдарда табияттын мыйзам ченемдүүлүгүнө ылайык көргөзмөлүү-элестүү ой жүгүртүү жакшы өнүккөн болот. Аларга жомок, эпос, макал, табышмак жана башкача эмоционалдуу айтып берүү, кызыктуу сюжеттерди издентүү жана башкалар аркылуу мээнин оң жарымын толук активдүү ишке киргизсе болот. Мындай учурда мээнин сол жарымы өзү эле мээнин оң жарымы аткарып жаткан ишке киришип кетет. Балдардын бүт мээси активдүү иш абалында болот. Мындай учурда эске сактоонун бүт түрлөрү, бардык эрк аракеттери жапырт ишке киришет. Ушундай эле ойго 30 жылдык изилдөөдөн кийин Калифорния университетинин профессору М.Даймонд да келген. Анын пикири боюнча мээ булчуң сымал, аны атайын көнүгүүлөрдүн жардамы менен машыктыруу аркылуу анын көлөмүн жана күчүн жогорулатса болот.

Баланын мектепке келген күнүнөн баштап, анын өнүгүүсү натыйжалуу болуш үчүн жагымдуу психологиялык атмосфераны түзүү жана окууга кызыктыруу зарыл болуп эсептелет. Окуучуларды көңүл буруп укканга, кабыл алууга, айтып берүүгө, суроолорго жооп берип, өз оюн айтканга, окугандарынын негизги жерлерин бөлүп көрсөтүүгө, сүрөт боюнча аңгеме түзүүгө үйрөтүү максатка ылайыктуу.

Окуу китебин сабаттуу окуу баланын кебин, сөз байлыгын өнүктүрүүдө өзгөчө чоң мааниге ээ. Сөздөрдү үн чыгарып анализдөөнүн негизинде окумуштуу-психолог Д.Б.Эльконин окууга үйрөтүүнүн методикасын иштеп чыккан, анткени келечекте орфографияга жеңил ээ болуусу маанилүү.

Окуучу баланын сөз менен бирге анын эрктик сферасын өнүктүрүү зарыл. Ал үчүн психолог П.Я. Гальпериндин «Окуучулардын акыл аракеттерин этаптуу калыптандыруу методикасын» пайдалануу максатка ылайыктуу. Бул методиканын негизинде образдар менен иштөөгө, эрежелер боюнча акыл аракеттерин көрсөтүп, эрктүү көңүл бурууну өнүктүрүү зарыл. «Окуучулардын акыл иш-аракетин этаптуу калыптандыруу методикасы» балдардын түрдүү окуу ыктарын көндүмдөрдү иштеп чыгуусун бир канча жеңилдетет. Мисалы, ондуктардын чегинде ойдо оозеки кошууну, алууну жана окуганды үйрөнүү.

Кенже мектеп жашындагы балдардын курактык, психологиялык өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окутуу жана тарбиялоо сиңимдүү жана жемиштүү болот. Бул курактагыларды окутууда алардын таануу процесстеринин өнүгүү деңгээлине карата көргөзмөлүүлүк: иллюстрация жана демонстрация методдорун колдонуу жакшы натыйжа берет. Себеби алар биринчиден активдүү көңүл бурууга алып келет, экинчиден окуу материалын жеңил кабыл алып, оңой түшүнүүгө, чечмелөөгө жана окууга кызыктырууга өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Апыш Б., Козукулов Т. Мухаммед пайгамбардын таалим-тарбия жөнүндөгү даанышман ойлору. –Б., 2005
2. Миңбаев К. Курак жана педагогикалык психология. - Ош, 1995
3. Немов Р.С. Психология. Часть II. –М.,2000

* * *

УДК 3.37.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ПОВЕСТТЕРИНДЕ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАЛЫК ТАРБИЯНЫН БЕРИЛИШИ НАРОДНОЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ И ВОСПИТАНИЕ В ПОВЕСТЯХ Ч. АЙТМАТОВА PEOPLE'S PEDAGOGICAL EDUCATION IN CHURCHES AITMATOV

Нурматова Г.М. окутуучу
ЖАМУ ТИПФ

Аннотация: Бул макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көрсөтүлгөн элдик педагогикалык тарбиянын берилишине токтолуу менен чыгармаларынын тарбиялык мааниси жаштарды тарбиялоодо өзгөчө орунда экендиги көрсөтүлгөн.

Аннотация: В этой статье отражено особое место этнопедагогического воспитания в воспитании молодежи в произведениях Ч. Айтматова.

Abstract: This article reflects the special place of ethno-pedagogical education in the education of young people in the works of C. Aitmatov.

Түйүндүү сөздөр: дүйнө тааным, элдик ыкмалар, аксиома, бата, түнт, жүзаарчы, аңчылар, көркөм.

Ключевые слова: мировоззрение, народные методы, аксиома, благословение, угрюмый, платочек, охотники, художественный.

Keywords: *worldview, folk methods, axiom, blessing, scowl, handkerchief, hunters, artwork.*

Адабият менен таалим-тарбия билимдери өз ара тамырлаш, түгөйлөш дөөлөттөр экендиги адамзат маданиятынын тарыхы аркылуу таасын далилденген аксиома. Көркөм адабияттын таалим-тарбия маданиятынын коруна кошкон салымы ар бир жазуучунун өнөрканасынын өзгөчөлүгүнө, даанышмандык дараметине жараша ар түрдүү деңгээлде чындыкка айланып келет. Ушул ыңгайдан алып караганда Ч.Айтматовдун чыгармаларынын таалим- тарбия сабактары көп кырдуу жана терең. Жазуучунун чыгармаларынын нускалуу идеяларынын үлгүсүнөн миллиондогон адамдар рухий сабак алып, дүйнө таанымы өзгөрдү, пейли агарды, көз карашы түптөлүп түзөлдү.

Чыңгыз Айтматов кайсы гана темада жазбасын ар дайым ал үчүн эң башкысы Адам болуп кала берет. Адамдын улуулугун, бардык жеңүүчү күчүн, социалдык-нравалык келбетин изилдөө ал аркылуу жалпы адамзаттык, интернационалдык проблемаларды чечүү Айтматовдун чыгармачыл өзгөчөлүгүн түзөт. Буга биз анын “Эрте келген турналар”, “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт” повесттерин окуу менен дагы бир жолу ынанабыз.

“Эрте келген турналар” кыргыз элиндеги уул балдарды тарбиялоонун идеялары, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, усулдарын аларды тарбиялоого жоопкер ата-энелердин, Чекиш чал, Мырзабай сыяктуу элдик педагогдордун ишмердүүлүгүн кеңири планда тааныткан илимий изилдөөгө тете чыгарма. Бул повестинде жазуучу жөнөкөй, кандайдыр бир деңгээлде бизге тааныш каармандардын иш-аракеттерин сүрөттөйт. Ч.Айтматовдун талантынын бир артыкчылыгы ушунда - ал адабиятта эбактан көңүл бөлүнүп келаткан эски темага, тааныш сюжетке тааныш ыкмада кайрылса да, ага жаңыча ой жүгүртүп, анын башта эч ким ача элек жаңы жээгин таап, ачып берет. «Эрте келген турналарда» Ч.Айтматов ачкан жаңы жээк биздин оюбузча, элдик педагогиканын сабактарынын жаш адамдын личностун калыптандыруудагы ролу.

Суук мектепте олтуруп, Инкамал-апайдын география сабагында Цейлон жөнүндөгү айтып жаткандарын угуп, Султанмурат согуш башталганга чейинки атасы менен өткөргөн бактылуу турмушун эскерип кетет. Атасы барда турмуш такыр башка эле: бекем, көрктүү, ишенимдүү болчу.

Айтматов — адам турмушундагы эң бир бактылуу учурларды да жана кайгылуу минуталарды да кадыресе эле күнүмдүк тиричиликтин фонунда жерине жеткире сүрөттөп коюуга чебер. Буга Султанмураттын согуш башталганга чейинки жашоосун сүрөттөөсү ачык мисал болуп турат. Жазуучу болгону эки гана окуяга кайрылат: Султанмураттын атасы менен шаарга бараардын алдыңкы күнү жана шаарда болгон күн. Мына ушул эки учурда тең бактылуу турмуштун деми эң бир ачык, жаркын, эсте калаарлык сезилет. Жазуучу бул күндөрдү психологиялык тактык менен ийкемдүү деталдарда ажарына чыгара тарткан. Ал эми эң башкысы, ошол бактылуу күндөр Султанмурат үчүн текке кетпейтир. Атасы жанында жүргөндө ал андан көп нерселерди үйрөнүп калыптыр. Жок, «мындай бол, тигиндей бол», - деп атасы атайылап акыл үйрөтүп, насаат сөзүн деле айтпайт. Бирок атанын турмуштук тажрыйбасы турмуштун өзүндөй болуп жөнөкөй, табигый түрдө уулуна өткөн экен. Атасы «ар бир иште тыкан, камбыл киши эле. Аттары дайым табында. Чабдар менен Чоңтору жалын көккө серпип, кызый жүрүп бергенде соорулары бирдей чайпалып, жанаша жорткон эки жолборстой көрүнөөр эле» [2,81б].

Бекбай карыя өзүнүн жасаган иши, жүрүм-туруму менен баласына көптү үйрөттү: Тыкан болууну, адамдарга, жан-жаныбарларга көңүл буруп, сергек мамиле жасоону, эмгекти сүйүүнү.

Мындай бир жөнөкөй эле нерселер жөнүндө кеп арасында айта кетет жазуучу. Шаарга бара жаткан жолдо атасы араба айдап бараткан Султанмуратка:

- «Кана, токточу, божуну тарт, - деди да, аттар жүрүшүн басаңдатып, токтой турган болгондо акырын ышкырып күтүп турду. - Аттардын бейшеби толду, бирок айта албай баратышат. Байкаш керек.

Айткандай эле даңгыр жолдун үстүнө шаркырата коё беришти...» [1,324б].

Дагы, шаардан кайтып келе жатканда Султанмурат уктап калат. Атасы аны чөмөлө чөптүн түбүнө жаткызып, купайкесин үстүнө жаап, анан дагы бутундагы батинкесин чечип коёт. «Бүгүн аябай кысып жүргөн батинкасы. Аны атасы кайдан биле койду»...

Мына ушундай майда нерселер баланын оюнда түбөлүккө калып калды. Булар тарбиянын эч бир кагазга түшүрүлбөгөн элдик ыкмалары эле. Кийинчерээк Султанмураттагы атасы тарбиялаган жакшы сапаттар бекемделип, чыңалды, анын жашоосунун табигый көрүнүшүнө өттү. Адамзат үчүн зор сыноо күндөрүндө ага бардык кыйынчылыкты чыдап көтөрүүсүнө жана жеңе билүүсүнө жардам берди, тирек болду.

Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести адам нравалуулук боюнча биринчи сабакты үйдөн алат. Ал сабак ата-эненин өзгөчө сүйүүсү менен жарык болуп, баланын жүрөгүнө, аң-сезимине өчпөс из калтырат. Үй- бүлө атам-замандан бери личностун калыптануусунда негизги болуп келген жана боло бермекчи. Үй-бүлөдөгү туура тарбия - коомдун нравалык саламаттыгынын залогу деген бүгүнкү күндө аксиомага айланган чындыкты ар бир адамдын аң-сезимине поэтикалык өзгөчө күч менен жеткирип турат.

Нравалуулуктун кийинки сабактарын Султанмурат жана анын мезгилинен эрте жетилген достору турмуш менен тике кагылышуудан, өз чөйрөлөрүндөгү мыкты адамдардан алды. Айрыкча башкарма Тыналиев өзүнүн иш-аракеттери менен өспүрүмдөрдүн инсандык калыптанышында зор роль ойноду.

Турмуштун ачуу-таттуусуна бышыга элек өспүрүмдөрдүн согуштун капшабына майтарылбай, элдин, Мекендин башына түшкөн оорчулукту туура түшүнүп, бирдиктүү бир чоң күчкө биригип, совет элинин фашизмди жеңүүсүнө өздөрүнүн салымдарын кошууларында Тыналиев башкарманын бекем аскердик тартипте жүргүзгөн тарбиялык иштери өзүнчө бир сабак эле. Ал колхоздо жумушчу күчү жетпей жаткандыктан балдардын жардамдарын гана алып, ошону менен өз чарбасын бүтүрүп тим болбойт. Башкарма Тыналиев балдардын кыбыр эткенинин бардыгына, ал тургай «тизесинин жыртыктарына чейин» көз салып, аларды бекер ооздорчо үзүлүп түшүп мактабай, өзүнчө сүйүп, өзүнчө талап коюп, чоң турмуштун али алдыда турган кыйын кезеңдерине өспүрүмдөрдү өзүнчө даярдады.

Эч бир жерде жазылбай, кылымдан кылым өтүп жашап келе жаткан элдик каада-салттар, жорук- жосундардын традициясында Чекиш бригадир Султанмураттарга өзүнчө таасир этти. Ал балдарга ат таптоо өнөрүнүн сырларын үйрөтүп, жакын адамынын башына түшкөн кыйынчылыкты тең бөлүшүүнүн ата-бабалык улуу салтын, ырасмисин жеткирди. Анатайдын атасы окко учкандыгын балдарга айтып: «Бирөөңөрдүн башыңарга мүшкүл түшкөндө башкаңар тикеңерден тик туруп, караан- жөлөк болуп, кайрат бергениңер оң. Жаш эмессиңер. Баргыла, батага келген элдин атын алып дегендей, силер да ошерде болгула. Анан Анатайдын жанына туруп алып, сай-сыздатып бышактай бербей, ыйласаңар жакшылап өкүргүлө. Анатайдын досу экениңерди эл билсин...» деп, Чекиш чал аларды өзү ээрчитип, өкүргөнгө алып барды

Ошентип, чебер психолог, даанышман тарбиячы Ч.Айтматов бул чыгармасында жаш адамдын инсандык калыптанышынын татаал процессинде элдик педагогиканын мааниси алда канча зор экендигин, ал тарбия жамаатында жазылган ар кандай үгүт-насыят окуулардан таасирдүү жана бийик тура тургандыгын конкреттүү турмуштук кырдаалдарда, каармандардын тикеден-тике аракеттеринде терең көрсөтөт.

Согуш темасында жазылган чыгармалардагы адам концепциясынын түпкү мазмунун Ч.Айтматов өзүнүн «Саманчы жолу» повестинин башкы каарманы Толгонайдын сөзү

аркылуу мындайча билдирет: «Согуш адамды түнт кылат, таш боор, өзүмчүл кылат, айбан кылат деп ким айтат? Жок, согуш кырк жыл кыргын түшүрсөң да, нечендердин ажалына жетип өрттөп, кыйратып, жексен кылсаң да, адамды сен багынтып, басынта албайсың. Бардык күткөн жакшылыгынан өзү ажыраса да, адам кандай болбосун башка бирөөгө жакшылык көрсөтсөм дейт, аны сүйөп, таясам дейт, аны аз болсо да бактылуу кылсам дейт» [4,112б].

Адамдык мындай бийик касиетти биз «Эрте келген турналар» повестинин каармандарынан кайрадан көрөбүз. Согуш аларды эртелеп жетилтип, турмуштун ачуу-таттуусун мезгилинен мурда татууга мажбурлап, бейкут балалыктарын уурдап, аталарынан, ага-туугандарынан ажыратып, канчалык мүшкүл, алааматка салбасын баары бир аларды, алардагы Ата-Мекенге, адамдарга болгон улуу сезим-сүйүү сезимин жеңе албады. Тескерисинче, жаштыгына карабай Мекен жүгүн аркалашып, адамдарга аяр мамиле жасашып, дайыма ойлогондору башкалардын башына түшкөн оорчулукту канткенде жеңилдетүү болду. Автор каармандарындагы ушул башкы, асыл сапатты кичинекей гана эпизоддордо, сөз арасында эле эң бир терең, эң бир сүймөнчүлүктүү кылып сүрөттөйт. Повесттин башкы каарманы Султанмураттын эжеи Инкамал-апайдын уулу жөнүндөгү санаркоолорун көз жаздымда калтырбоосунда, иниси Ажымураттын атасын сагынып жүргөнүн сезип, эми атасы аман келсе, аны Ажымураттан талашып чыр чыгарбай: «Мейли, агам аман эле келсе, Ажымураттыкы эле болсунчу» - деп, ага жан тартуусунда, апасынын түйшүгүн кантип жеңилдетсе болот деп, анын кыйналып жүргөнүн ичтен түшүнүүсүндө адамдык бийик гуманизм, асыл сапат жатпайбы! Ал эми, Анатай атасынан ажырап, мөгдөп турганда «балдар эмне кылаарын билбей, кантип коргоп калыштын айласын таппай, тегеректеп» турушпадыбы! [1,228б].

Султанмурат үчүн сүйгөнү Мырзагүл сулуунун белекке берген жүзаарчысынан артык, аялуу, баалуу, ыйык дүйнөдө эмне бар эле? - Эч нерсе! Ал аны төш чөнтөгүнө аздектеп салып, ар дайым сылап коюп, кубаттанып жүрчү. Аны талашып Анатай менен чабыша да кеткен. Эми Анатай атасынан ажырап, күйүткө батып турганда, анын кайгысын, Султанмурат аз да болсо жеңилдеткиси келип, Мырзагүл берген ошол эч нерсеге теңегис жүзаарчысын Анатайга сунду... Бул кичинекей гана көрүнүш, майда гана деталь. Бирок анын Султанмураттын образын ачууда, жалпы эле адамдын адамдык улуулугун көрсөтүүдө, повесттин гуманисттик идеясын көтөрүүдөгү маанилик маңызы канчалык!

Адабиятта башта алда нечен «иштелген» теманы, алда нечен көтөрүлгөн проблеманы кайрадан көркөм изилдөөнүн предметине алып, ага өзгөчө бир жагымдуу жаңы түр берип, турмуштагы эле алда нечен кездешкен, көрүп билген нерселерди жаңыча көрүүгө окуучусун мажбурлап, ага карата илхамынды козутуу - Айтматовдун өзгөчө эстетикасы мына ушундай.

«Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» повести Ч.Айтматовдун мурунку повесттеринин философиялык- эстетикалык концепциясын улантат. Көркөм формалык маселеси боюнча бул повесть «Ак кемеге» жакын, анткени мында да реалдуу турмуш чындыгы мифтер-уламыштар менен түйүндөшүп турат.

Эгерде жазуучу мурдагы чыгармаларында адамдардын мүнөзүн алардын социалдыктарыхый шарт менен, же каармандардын өз ара кагылышууларында ачып келсе, аталган повестте адамды жаратылыштын стихиясына каршы коёт. Демек кырдаалдын курчутууга жагынан бул повесть беркилерден ашса ашат, акыры кемибейт. Өз каармандарын жаратылыштын стихиялуу кубулушунан келип чыккан күтүүсүз кырдаалга, татаал тагдырга коюп, андагы адамдардын аракеттерин көрсөтүү менен жазуучу дагы да адамдын кимдигин, кандайлыгын ачып берүүнү максат кылат.

«Чалкар океанды... доошсуз, кыймылсыз жана козголбос болуп басып турган улуу туманда» кайыкта төртөө сүзүп жүрүштү. Бири отчых Юрган, экинчиси Мылгун аке, үчүнчүсү кичинекей Кирисктин атасы Эмраин, жана он бир, он эки жаштардагы кара көз бала Киrisk. Деңиз аңчылары Киriskти деңиз аңчылыгынын оор жана коркунучтуу кесибине бала күнүнөн машыктырышып, деңизге кынык алып көнсүн дешип, аталардын аңчылык өнөрүн үйрөтүүгө деңизге алып чыгышкан. Деңизди күтүүсүз туман каптап, кайык багытынан адашып күн өткөн сайын иче турган суунун запасы азайып, аңчылар кыйын абалда калышат. Эгер суу түгөнсө, анда жашоонун бүткөнү да ошол.

Ч.Айтматов каармандарын мына ушундай оор кырдаалга коюп жатып, чындыктан тайып, каармандарын бул татаалдыктан оңой эле чыгарып, айласыз өлүмдү макул табышып эле ага «лам» дебей кол көтөртүп жөнөтүп жибербейт. Ал өлүм менен жашоонун ортосундагы айыгышкан күрөштү бардык болгон татаалдыгында, жан- дүйнөнүн курч драмасында сүрөттөйт. Нивхилик аңчылар өлүм менен акыр аягына чейин көжөлүп күрөшүшөт. Аягында гана, кырдаалдын жылчыксыздыгына түшүнүшкөндөн кийин гана, өз үлүшүнө таандык болчу сууну жаш Киriskке калтырып, ошону менен анын өмүрүн улап, биринин артынан экинчиси өздөрүнчө жашоо менен коштошуп, кайыкты таштап, деңизге «кетишет». Эң биринчи болуп Орган карыя келет, бул бүтүмгө [5,416].

Эгерде көп жашаган, көпкө көзү канык болгон Орган карыя «башкалардын ичээр суусу түгөнбөй тура турсун үчүн өз тагдырын камчыланып», антүүнү өзүнүн жашоосунун башкы милдети деп түшүнүп, келген ажалды бекем эрки менен күчтүү көтөрсө, Мылгун аке жарык күн менен азап чегип коштошту. Өзүнүн жашоону теңдешсиз сүйүүсү менен ажалга каршы акыркы деми калганча күрөшөт. Бирок абалдын айласыздыгын сезип, өз суусун ата-балага калтырып, кайыктан боюн таштайт.

Жашоо, тиричилик менен кош айтышуу Эмрайинге эки эсе оорго турду. Ал бир эсе «ушул уулу деп секирүүгө, (кайыктан) уулун тагдырдын ырайымсыз чеңгелине жалгыз таштап кетүүгө даабай жатты».

Эмрайиндин абалынын драмасын автор каармандын өзүнүн ой-кыялында, кыймылында ачат. Эмраин бир түндүн ичинде өзүнүн жашоосунун максаты «уулуна уланыш» экендигин секунддардын кайрылгыс узашы менен уламдан-улам, ачык-даана, курч сезе баштады. Ал өз өмүрүнүн кайт болуусу үчүн жаны ачыбады, мындан качып кутулууга арга жок экенин түшүндү. Анын жанын ачытып, айласын куруткан ой - «баласы да өлүп, ошону менен тукум курут болуп кетээри», аны менен жашоосунун маани-маңызы бүт тыптыйпыл болоору кыйнады. Жарыкчылык менен коштошуунун эң акыркы мөөнөтүндө уулуна көп нерселерди айткысы келсе да айта албай, «өз акылы жетээр» деген ою менен кетти Эмраин.

Өз өмүрлөрүн Киriskинин өмүрү үчүн кыйган адамдар, өздөрүнүн бул иштери менен баланын жүрөгүн оорутуп албайлы дешип, ага аяр мамиле жасашты. Алардын антүүлөрүнүн чоң мааниси бар эле. Киrisk алардын өздөрүнүн жанын өздөрү кыюулары аргасыз, алсыз бечаралыктан болгон өлүм эмес экендигин, анын түпкү улуу максаты бар экендигин туура түшүнүп, бааласын дешти.

Чыңгыз Айтматов бул повестинде өлүм менен жашоо үчүн күрөштүн, келечек муундар үчүн улуу муундардын камкордугун, калтырган нравалык-рухий мурасын аябагандай кыйын шарттарда, кырдаалдарда көрсөтүп, тагдырдын мындай оор сыноосунан адам деген улуу атты сыймык менен алып чыгуунун бирден бир ишенимдүү жолун таап, аны реалдуу жана көркөм чындыктын логикасын бузбай көрсөткөн.

Киrisk улуу муундардын иш-аракеттеринен нравалык баа жеткис сабак алды. Адам кандай гана кыйын шартка туш болбосун аларды жеңе билген улуу күчкө ээ экендигин, алар эртеңки күн, кийинки муундар үчүн дайыма жооптуулугун повесттин идеялык-эстетикалык мазмуну ырастап турат. Повестте сүрөттөлгөн окуянын идеялык мааниси

муну менен гана чектелбейт. Жаш бала Кирисктин мүнөзүнүн калыптануусунун тарыхын изилдөө менен жазуучу мезгилдин байланышын, муундардын карым-катнашын, рухий традициянын карым-катышын өзгөчө белгилейт.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыздын чыгармачылыгына жалаң эле көркөм сөздүн туундулары катары мамиле жасоо анын түпкү маанисин түгөл ачууга мүмкүнчүлүк бербейт. Айтматовдун чыгармачылыгы чындыгында эле адамдарды адамгерчиликтин бийик асылзат идеяларына шыктандырган көркөм сөздөн бүткөн соолбос, кубаттуу руханий- педагогикалык кенч деп айтууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. 8 томдон турган чыгармалар жыйнагы Б., 2004-ж.
2. Үкүбаева Л. “Ч.Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү” Б., 2008-ж.
3. Үкүбаева Л. “Ч.Айтматов жана кыргыз адабияты” Б., 2012-ж.
4. Ч.Айтматов. “Биринчи мугалим” Ф.- 1978-ж
5. Үкүбаева Л “Ч.Айтматов жана азыркы адабий процесс”- Б.2013-ж.

* * *

УДК 3.37.02

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА ТҮЙҮНДҮҮ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ
ҮЧҮН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ БАГЫТТАЛГАН ТАПШЫРМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЕТЕНТНО ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАДАНИЙ НА УРОКЕ
МАТЕМАТИКИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ
APPLICATION OF COMPETENTLY ORIENTED TASKS IN A MATHEMATICS LESSON
TO DEVELOP KEY COMPETENCIES

**Токтомамбетова Ж.С. п.и.к., доцент,
ЖАМУ ТИПФ**

Аннотация: Бул макалада компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды сабактын түрдүү формаларында жана математикалык маселелерди чыгарууда колдонууга болору жана жаңы материалды өздөштүрүүдө, билимди калыптандырууда, билимди комплекстүү колдонууда, жалпылоодо жана системалаштырууда жакшы натыйжалуу экендиги талкууланган.

Аннотация: В статье обсуждены вопросы применения компетентно ориентированных заданий на уроках различных форм, которые свою очередь дают хорошие результаты в систематизации, обобщении и укреплении знаний, освоении нового материала и комплексном применении знаний для решения математических задач.

Annotation: The article discusses the use of competently oriented tasks in the lessons of various forms, which in turn give good results in systematizing, generalizing and strengthening knowledge, mastering new material and complex application of knowledge to solve mathematical problems.

Түйүндүү сөздөр: компетенция, компетенттүүлүк, компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар, стимул, текшерүүнүн инструменти, тапшырма, маселе, калыптандыруу.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, компетентно ориентированные задания, стимул, проверочные инструменты, задания, задачи, формирование.

Key words: competence, competence, completely responsible tasks, stimulus, testing tools, tasks, tasks, formation.

Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар – ой жүгүртүүнүн активдүү ишмердүүлүгүнө түрткү болот, даяр мисалдарды бергенге караганда, окуучулар өздөрү иштеп, кызыгып чыгарган мисалдар, аларга эмоционалдык жактан канааттанууну жаратуу менен эс тутумунда бекем сакталат. Мындай активдүү өз алдынча ой-жүгүртүү ишмердүүлүгү жаңы байланыштардын, инсандык касиеттердин, аң-сезимдин оң сапаттарынын калыптанышына алып келет.

Башталгыч класстардын математика боюнча предметтик стандартында негизги жана предметтик компенттүүлүктөр окутуу чөйрөсүн уюштуруудагы талаптардын бири болгондугуна токтолобуз [2]. Окуучуну билим алууга даярдоого карата мурдатан коюлган, анын белгилүү бир чөйрөдөгү натыйжалуу, үзүрлүү ишине зарыл болгон иш-аракет – бул компетенция [1] экендиги талашсыз. Ошондуктан төмөндөгү компетенциялар, компенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды түзүүдө бир кыйла жеңилдиктерди алып келет деген ойдобуз.

Ой-жүгүртүүчү-баалуулук компетенцияларды өнүктүрүү. Окуучу бүгүнкү сабакта эмнени окуп үйрөнөрүн так жана даана сезиши керек, алган билимин андан кийин ал кантип, каерде, кандайча колдоно алат. Мисалы, арифметикалык жана геометриялык прогресстин мүчөлөрүнүн суммасы, экономикалык терең мааниге ээ экендигин. Проценттердин укмуштуу кереметчи, аларды билген адам жакыр адам да, бай боло алат. Кечээ алгачкы алданган адам, бүгүн соодалашканда проценттик төмөндөтүүнү талап кылат. Жөнөкөй болуп бир жагынан көрүнгөнү менен балдарда төмөнкүдөй тапшырмалардын жардамы билим берүү линиясын калыптандырууга болот:

- Буурчактын данында 20% май бар. 700 кг буурчакта канча май болот? Адамдын организминде буурчактын кандай пайдасы бар? Жоопту кошумча адабияттардан издегиле.

- Дүйнөдө эң туздуу деңиз бул-Өлүк деңизи, 1кг сууда 300г туз бар. 200г деңиз суусунда канча гр туз бар экендигин аныктагыла. Туздуу суунун адамдын организминде пайдалуу экендигин билгиле.

- Помидордун “Розовый гигант” сорту эгидген кийин 110 күн ичинде бышат. 10 июлга биринчи түшүмүн алуу үчүн аны качан эгишибиз керек?

Компетенциянын бул түрүндө **багыттоо жөнүндө** сөз кылсак болот, биз мектепте гана балдарга кызыктуу болгон чөйрөнү тандап алышына көмөктөшө алабыз.

Жалпы маданияттык компетенциялар. Компетенциянын бул түрү өзгөчө салттуу эмес, тарыхый маселелерди, ыр сыяктуу маселелерди, машыктыруучу маселелерди чыгарууда жана жаңы теманы проблемалык ыкма менен өтүүдө эффективдүү болот. Проблемалык ыкмада мугалим баланын өздүк жеке тажрыйбасына таянган проблема экендигине байланыштуу кырдаалды түзүшү керек. Мында түрдүү ролдук оюндарды уюштуруу менен, мисалы, “Сиз салык инспектору”, “Сиз почтальон”, “Сиз мейманкананын администратору” сыяктуу, балдар түрдүү бланкаларды алымдардын аталыштары менен толтурушат. Ошондой эле бул компетенцияны өнүктүрүү үчүн тесттик формадагы тапшырмаларды колдонууга болот. Компетенттүүлүк мамиленин көз-карашы боюнча, балдар иштеп жатканда аларда жалпы илимий билигичтиктер менен көндүмдөргө ээ болушат.

Изилдөөчүлүк компетенциялар. Изилдөөчүлүк компетенцияны калыптандыруу үчүн окуучуларга берилген тапшырмаларда тиешелүү жооптордун бардык варианттарын кароо зарылчылыгы менен бирге так жоопту табуу сунушталат.

Мисалы, Айшада кечки концертке билет бар. Эгерде Айша 15 мүнөт жыйналып, 6 км/саатына ылдамдык менен жөө басса 10 мүнөткө кечигет. Эгерде Айша 15 мүнөттө жыйналып, Айбек аны машинасы менен 20км/саат ылдамдык менен жеткирсе, анда алар

концерт башталган чейин 3 мүнөт эрте келишет. Концерт башталганга чейин канча убакыт калгандыгын эсептегиле.

Мындай тапшырмалар менен проблеманы чечүү, максат коюу жана пландаштыруу сыяктуу компетенцияларды калыптандырабыз.

Маалыматтык компетенциялар. Мисалдарды келтирүү менен мугалим окуучуларды маалыматтык компетенциянын калыптанышына мүмкүнчүлүк берет. Сабактан сабакка чейин “биринчи булактын” деңгээлин жогорулатуу зарыл, аны менен окуучуну учурдагы дүйнөнүн маалыматтык мейкиндигинде адаптацияланышына даярдайт. Бул этапта колдонмо мүнөздөгү тапшырмаларды колдонуу максатка ылайык. Мында окуучуда бир гана маалыматтык компетенцияга гана калыптанбастан, турмуштук тажрыйбасы да топтолот.

Мисалы, ата-эненердин 3-5 жыл аралыгында иштеген жериндеги жыйынтыктарын сурап билгиле, бул боюнча диаграмма түзгүлө. Жыйынтык чыгаргыла.

Баа жана кыймылдар боюнча тапшырмаларга карата эсептерди жүргүзүү ыкмасы да жакшы. Бир-эки жума алдын мугалим окуучуларга сабакка тиешелүү маалыматтарды топтоону тапшырат. Маалыматтар диаграмма, таблица, график түрүндө болушу ыктымал, б.а. өзүлөрүнө жетиштүү булактардан. Чогутулган маалыматтарды мугалим сабакты уюштурууда колдонот. Жаңы терминдерди колдонууда окуучулар, сөздүктөрдү колдонуу менен математикалык түшүнүктөргө түрдүү аныктамаларды беришет.

Окуучуларга мисалы, төмөнкүдөй тапшырма берилиши мүмкүн “Интернеттин жардамы менен байыркы узундуктун, салмактын чоңдуктарын тапкыла жана чыгаргыла, аларды азыркы өлчөмдөрдүн жана узундуктардын маанилеринин таблицасына которгула” ж.б.

- 2006-ж. 1 литр бензин 32 сом болгон, 2007-ж. ал 13% жогорулады, 2007-ж. бензиндин баасын чыгаргыла.

Социалдык-эмгектик компетенциялар. Бул компетенцияны өнүктүрүү үчүн оюн технологиялары колдонулат. Байкоочунун, шайлоочунун, өкүлдүн, сатуучунун ролдорун аткаруу менен окуучу этика, мамиле, кырдаалды талдоо сыяктуу көндүмдөрүн арттырышат.

Мисалы, сен “Куруучу” оюну – жумушчу план боюнча 36 буюмдун ордуна 45 дааны даярдады. Пландык ченден иштеп чыгарылган буюм канча %түзөрүн бил. Жетекчи катары ушундай жумушчуга кандай сыйлык берер элең?

Сен “Сүрөтчү” оюну: координата тегиздигинде берилген координата чекиттерин түз сызык менен туташтыруунун жыйынтыгында фигура пайда болот. Калтырылган координата маанилерин тапкыла.

Коммуникативдик компетенция. Бул компетенция мектепте жаңы эмес, жумуштун түрдүү коммуникативдик көндүмдөрүнө (дискуссия, топто иштөө, жуп менен иштөө) кирет. Сабакта көбүнчө бул форма таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүк катары каралат. Көндүмдөрдүн диалог, кызматташтык, толеранттуулук, сыйлоо, конфликти токтотуу сыяктуу түрлөрү калыптанат.

Мына ошентип, окуучу тигил же бул компетенттүүлүктү тиешелүү деңгээлде өздөштүрүшү үчүн ага белгилүү ишмердүүлүктү аткаруу менен өзүн көрсөтө ала турган тапшырмаларды берүү керек.

Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар салттуу тапшырмалардан эмнеси менен айырмаланат:

- Биринчиден, бул ишмердүүлүккө багытталган тапшырмалар.
- Экинчиден, практикалык, турмуштук кырдаалды моделдейт.
- Үчүнчүдөн, окуучу актуалдуу деп эсептелген материалдын негизинде түзүлөт.
- Төртүнчүдөн, анын түзүлүшү төмөнкү элементтер менен берилет:

аракеттер, мисалы, колдонгула, окугула, аныктагыла, аяктагыла, түшүндүргүлө, тапкыла, билгиле; [3].

Стимул белгиленген (эгерде, анда). Стимул – окуучуну тапшырманы аткарууга карата өбөлгө (түрткү). Стимул кыска болушу керек (үч сунуштан ашык эмес), окуучуну тапшырманын мазмунунан алагды кылбашы керек. Берилген суроо боюнча маалымат булагы көрсөтүлгөн (текст, таблица, график, статистикалык маалыматтары ж.б.).

Текшерүүнүн инструменти аныкталган. Так, туура жооптор жана туура эмес жооптор. Туура жооптор тиешелүү баллга ээ, ал эми туура эместерге балл берилбейт.

Окуучуларда түйүндүү компетенцияларды калыптандыруу үчүн компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды колдонуунун бир нече мисалдарына токтолойлу.

Компетенттүүлүк: өзүн уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү

Стимул: Апаң сага 500 сом берип базарга жөнөтүп, сага “Оливье” салатын жасоо тапшырмасын берди. Салатка керектелүүчү нерселер базарда бар, нарктары көрсөтүлгөн.

Тапшырманын формулировкасы: Бир банка консерва горох, 10 даана жумуртка, 2 кг картошка, бир банка туздалган бадыраң, жарым килограмм пияз, 250г майонез сатып алганга акчаң жетеби, таблицаны толтуруп эсепте.

Маалымат булагы: тактама

Продуктулардын аттары	наркы
Бир банка консерва горох	65 сом
картошка	20 сом
пияз	20 сом
майонез	75сом
жумуртка	10 сом
банкадагы туздалган бадыраң	68 сом

Тапшырманы аткаруу үчүн бланк:

Продуктулардын аттары	наркы	саны	баасы
Бир банка консерва горох			
картошка			
пияз			
майонез			
жумуртка			
Бир банка туздалган бадыраң			

Жалпы сумма _____

Текшерүү инструменти :

1. Таблица туура толтурулса 3 б
2. Сатып алгандардын жалпы суммасы туура эсептелсе 1б
3. Негизги суроого туура жооп берсе 1б
4. Баллдын максималдык суммасы 5б

Компетенттүүлүк: өзүн уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү

Стимул: Сен- автопаркта диспетчерсин, кесибиңди кандай билгендигинди текшерүү үчүн экзамен тапшырып жатасын. Максат - бул кесипте андан ары иштешин керек.

Тапшырманын формулировкасы: Кунт коюу менен маселенин шартын окуу. Маселени чыгарууга шартында кандай жетишпестиктер бар. “Бири бирине карама каршы багытта А жана В пункттарынан жеңил машина жана жүк ташуучу машиналар чыккан. С пунктунда алар жолугушту. Жеңил машинанын ылдамдыгы, жүк ташуучу машинанын ылдамдыгынан 20 км/с чоң. Эгерде эки пункттун аралыгы 200 км болсо, эки машинанын ылдамдыгын тапкыла ”.

Тапшырманы аткаруунун бланкы:

Туура жоопту алдын сызгыла:

1. Жүк ташуучу машинанын ылдамдыгы;
2. Жеңил машинанын ылдамдыгы;
3. Ар бир машинанын жолго чыккандагы убактысы;
4. Жеңил машина менен жүк ташыган машинанын жолушкан жери.

Текшерүү инструменти : ключ

1б-3- жоопко

Об калган жоопторго.

Компетенттүүлүк: Маалыматтык

Стимул: Асан досу менен жолукканга убадалашкан. Ал шашып, лестницадагы тепкичтерди 1, 4, 7, 10, 13, 16 тартибинде секирип өткөн.

Тапшырманын формулировкасы: Асан кайсыл тепкичтерден секирип өткөн? Калып калган тепкичтердин удаалаштыгынын көрсөткөн тамганы туура тап.

Тапшырманы аткаруунун бланкы:

А-2,3,4,5,6,7,8,9,10

Б- 2,3,5,6,8,9,11,12,14,15

В- 2,5,8,11,14

Г- 1,4,7,10,13,16

Д- туура удаалаштык жок.

Текшерүү инструменти : ключ

1б- Б удаалаштыгын тандаганга

Об- калган жоопторго.

Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар- ой-жүгүртүүнүн активдүү ишмердүүлүгүнө түрткү болот, окуучулар өздөрү иштеп, кызыгып чыгарган мисалдар өз алдынча ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн жаңы байланыштардын, инсадык касиеттердин, аң-сезимдин оң сапаттарынын калыптанышына алып келери байкалды.

Колдонулган адабияттар:

1. Башталгыч билим берүүнүн мамлекеттик стандарты.-Б., 1996
2. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. Башталгыч класстар.-Б., 2006
3. Алтыбаева М. Компенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды иштеп чыгуу. Дидактика. ОшМУнун профессордук-окутуучулук курамынын илимий-педагогикалык, маалыматтык гезити. Ош.-№2(02), 2018

* * *

УДК 8.82-31

ТОГОЛОК МОЛДОНУН БАЛДАРГА АРНАЛГАН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТААЛИМ-
ТАРБИЯЛЫК ТААСИРДҮҮЛҮГҮ
УЧЕБНО – ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТОГОЛОК МОЛДО
ПОСВЯЩЕННЫХ ДЕТЯМ
TEACHING – EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF TOGOLOK MOLDO WORK
DEDICATED TO CHILDREN

Чодошева Т. М., окутуучу
Мырзабекова А.Ы. окутуучу
ЖАМУ ТИПФ

Аннотация: Бул макалада Тоголок Молдонун балдарга арналган поэмаларынын жана тамсилдеринин тарбиялык маанилерин ачып берүү менен, жаш муундарды тарбиялоодо акындын элдик педагог катары ордун аныктоо жагы көрсөтүлдү.

Аннотация: В статье показано роль в народной педагогики Тоголок Молдо в воспитание молодого поколения. В поэмах и баснях посвященных детям он воспитывает молодое поколение, этим доказано его значение как народного педагога.

Abstract: This article there was brightly shown the role of Togolok Moldo as a popular specialist in education of young generation in this article, where his poems and fables aimed to children.

Түйүндүү сөздөр: Тоголок Молдо, акын, макулук, молдо, кепин, жыртгыш, бүркөнчүк

Ключевые слова: Тоголок Молдо, поэт, тварь, священник, саван, отрез, сюртук

Keywords: Togolok Moldo, poet, creature, clerguman, shroud, cut, frock.

Адам баласы бул жашоодо коомго өз ордун, өз үнүн, өз табылгасын кошуп, татыктуу жашап өтүүнү максат кылат эмеспи. Заманыбыздын залкар акыны Тоголок Молдонун балдар адабиятына кошкон салымы да эбегейсиз. Акын биринчилерден болуп балдар үчүн чакан көлөмдөгү ырлардан тартып, көлөмү жагынан чоң элдик уламыштарды поэмаларга чейин иштеп, реалисттик эпикалык чоң чыгармаларга дейре жазган жазгыч акын. Анын “Кемчонтой”, “Телибай тентек”, “Жанбакты” аттуу поэмалары жана “Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы”, “Иттин доолдай тиктирем дегени” аттуу тамсилдери буга мисал болот.

Тоголок Молдонун бул сатираларынын сюжеттик өзөгүн түзгөн негизги каармандар: байдын баласы тентек Телибай, казынын баласы келесоо Кемчонтой жана бийдин баласы суук тумшук Жанбакты. Өздөрүнүн мүнөздөрү, кылык-жоруктары жана эс-акылы боюнча булар бирине-бири өтө турпатташ. Алардын терс кылык-жоруктарын башка балдарга сабак катары көркөм чагылдырып, балдарды ошолордой болбоого чакырат.

Дегеле ар бир улуттун адабиятында балдарды акыл – эстүүлүккө жана адеп – ахлакка тарбиялоо проблемасы коюлбай койбойт жана акындары менен жазуучулары андай темага кайрылбай койбостугу маалым. Мисалы: Орус балдар адабиятын алсак, Ф.Фонвизиндин “Недоросль” аттуу белгилүү поэмасы орус баласынын акыл – эстүү болуусу – ата – эненин гана эмес, жалпы эле коомчулуктун идеалы экендигин белгилөө менен, ошондой тарбиялоонун залалы, андан арылуу идеясын көтөрүп чыккандыгы менен поэма баалуу.

Мына ошонун дал өзү сыяктанган кыргыз улуттук балдар адабиятындагы “Кемчонтой” семантикалык мааниси жагынан да дал ошол “Недорослдун” өзүнүн бир көрүнүшү болгону да мыйзам ченемдүү. Анткени ар бир элдин бала тарбиясында мындай көрүнүш болуусу да мыйзам ченемдүү.

Тоголок Молдонун атактуу “Кемчонтою” эмнеси менен баалуу? Анын баалуулугу ушунда – улуттун бала тарбиясында баланы акыл – эстүүлүккө жаштайынан тарта билим аркылуу тарбиялоонун эң сонун мисалын эталондукка чейин жеткирген, улуттук балдар адабиятыбызда кайталангыс үлгү образды түзүп турат.

Албетте, Кемчонтойдун аты эле акын тарабынан элдик сөздү ыктуу, ылайыктуу колдонуп, каармандын атына коюу менен, кыргыз балдар адабиятында жаңы образды жаратып койгондугунда. Кемчонтой деген сөздүн өзү эле – көптү эске салат, тактап айтканда анда кем акылды, эси жоктукту, акылы чолоктукту эске алуу менен, ошондой акылсыз, акылы чолок, эси жок баланын образын чагылдыра турганын атынан эле айтып турат.

Тактап айтканда, бала кезинен акылы кем Кемчонтойдун атасы акыл – эс кирсе экен деп, молдого бериши, андан да акыл кирбегени, же турмуштан үйрөнбөгөнү, атасы Багдагүл деген акыл – эстүү кызга үйлөнтсө да оокатын жөн кыла албай, аялынын атын унутуп тышка түнөп, Нандын атын унутуп “жалпак”, калпагын “байпак”, байпагын “талпак” деп дөөдүрөшү, ал тургай өзүнүн атын тыңыраак айтууга жарабай талаада калганы балдарга күлкү гана эмес, эс-акылдуу болууга үндөгөн чоң сабак болору шексиз.

Ушул Кемчонтойдун образынан калышпаган дагы бир поэмасы “Телибай тентек” поэмасы болуп саналат. Аталган поэмасы дагы тентек Телибай Кемчонтойдун уландысы, анык акыл – эстүү болууга үндөгөн үлгү образды чагылдырган чыгарма. Андагы Телибай да билими гана эмес, акыл – эси өсүп жетпеген, адам баласына тийиштүү акыл – парасаты жетишсиз, ары тентек, ары өз оюндагысын жасаган, иретсиз ойлонгон, эң жөнөкөй нерсе ата – энеге, бир тууганга орундуу, акыл – эстүү мамиле жасаганга жарабаган бир макулук сыяктанган баланын типтүү образын элестетип турат.

Поэманын мазмунуна кайрылсак, анда эркек баласы жок жүрүп, “куу баш өтөмбү” – деп кейип жүргөн Дадаңбай аттуу киши эңсегенине жетип, жашы өткөн кезде бир эркек балалуу болот. Жалгыз эркек баласын каалаганындай коюп, чексиз эркелетип жүрүп, ошонун кесепетинен улам, ал уулунун сөзүн укпаган, сыйлабаган, адеби жок, акылы кем болуп чоңоет.

Ал тууралуу акын мындай деп эскерет:

“Эр жеткенде Телибай,
Акылы жок жан болду.
Балам жинди болду – деп,
Дадаңбай буга дал болду” [4,2266].

Айласы кеткен Дадаңбай “молдого берип окутсам, жиндилиги калар, тентектиги жоголсо, бир күнү тилимди алар” деген ой менен, молдого алып барат. Дадаңбай молдого барып, баланын бузуку иштерди көп жасап, ишти бүлдүрүп, жанын күйдүрүп жүргөнүн айтып, жакшылап тарбиялап, тентектигин тыйып берүүсүн суранат. Бирок анын тилеги ишке ашпайт. Телибай молдонун да тилин албайт, анын айласын кетирет, дептерлерин тытат, айтканын укпайт, аны да жадатат. Бир күнү айласы кеткен молдо аны үйүнө кубалайт.

Ошол кезде окуя кайрадан чиеленип, анык көйгөй эми башталганын акын мындай деп улантат: көрсө ошол кезде карып калган Дадаңбайды ажал тороп, бир канча күн ооруп жатып, кош айтышат. Үйдө жалгыз энеси акылсыз баласы менен калат. Жакыр болсо, оокаты жок болсо, карыган кемпир ишенген баласы Телибайга иш тапшырып отурганы:

Телибайдын энеси:
“Балам – деп буга кеп айтат:
Атаң өлдү деп айтат.
Кепин кылар матаң жок,
Кантип муну көмөбүз,

Мындан жаман капаң жок.

Конокко соер коюң жок,

Эчтеке менен оюң жок..” [5,1426].

Албетте, ишенген эркек баланын милдети ушул эмеспи, атасын жерге коюп, артынан ариетин жасап, жакшылап көмүп, расмийлерин жасашы керек. Ушул милдетти эми Телибай аткара алар бекен? Апасынын тапшырган ишин дурустап жасаар бекен? Апасынын тапшыруусу боюнча ал турмушка чыккан эжесинин үйүнө келет. “Арманың барбы, эжеке, атаң өлдү” деп айтып, эжесине атасынын өлгөнүн, осол сөз менен угузат. Акылы болбосо ошо да, кейип кепчиген эжеси атасын коюуга кам көрүп, союшуна коюн, челпегине унун берип, эжеси коюн сааганы кетет, баласын Телибайга карматып.

Телибай ошондо андан беш бетер осол, акылсыз иш жасайт: Телибай алганда эле ыйлайт, эмнеге ыйлап жатат – деген ой менен ал баланын башын сылайт. Ката элек эмгегин баамдайт. Быркылдаган эмгегин ириндеп кеткен турбайбы деген акылсыз Телибай аны бекер ыйлап жатпаптыр деп, кам көргөн киши өңдөнүп, мээсин чукуп алып таштап, кичинекей наристени өлтүрүп таштайт.

Ушуну менен акын Тоголок Молдо адамдын эң эле акылсыздыгынын бир белгиси катары мына ушундай далил менен сүрөттөйт. Телибайды көмүүгө керектүүлөрдү берип, акылсыз инисин үйүнөн кубалайт.

Телибайдын акылсыздыгынын чеги жок экенин автор эми булар менен далилдейт. Карабайсыңарбы, жолдо келатып, Телибай коюн “кудайдын ити” карышкыр менен жарыштырып, кимиси күлүк экен – деп сынагысы келип талаага кое берди. Бул – бир. Экинчиси, андан бери келатып, жол боюндагы булакты көрүп, “кудайымдын казаны куру эле кайнап жаткан тура” – деп, колундагы челпектик унду ага бүт бойдон куюп туруп кете берди. Аны менен эле бүтүп калбай, жыртышка деген матасын жол боюнча шамалга башын ийген камыштарга “кудайымдын келиндери бүркөнчүгү жок эле бийлеп жаткан экен” – деп айрып – айрып жер жайнаган камыштын баштарына байлап кете берет. Андан ары ал келесоо Телибай, атасын көмүү менен иши жок, энесинин абалын билүү оюнда жок, талаалап кетип калганы...

Ошондо мунун башка агалары: “Бул Телибай оңбойт, дегеле адам болбойт” – деп, жанына чакырып алып, мындан кутулууну ойлошот. “Тоого барып, алтын томкоруп, бай болобуз” – деп ээрчитип алышып, ташты кызарта ысытып тоголотушат да, мунун анык акылы жок экенин көргүлөрү келет. Телибай болсо:

“Таш барып түзгө жеткенде,

Басып калды кучактап.

Териси ташка жабышты

Тентектин эбин табышты

Ыйкыйасаң – ыйкыйа,

Чыйкыйасаң - чыйкыйа” – деп, ысыган ташка куйкаланып өлөт.

Ошентип, атасы да тарбиялай албаган, молдо да билим берип, акыл үйрөтө албаган, коомго керексиз акылы жок Телибайдан бир туугандары кутулушат [1, 3046].

Поэманын темасы, материалынын мазмуну ар качан эскирбегени, тарбиянын түбөлүктүү темасын камтып тургандыгы менен айрыкча баалуу. Бул мурда да, бүгүн да, эртең да актуалдуулугун жоготпоого, тарбиялык таасири күчтүү чыгарма боюнча улуттук балдар адабиятыбызда кала берээри шексиз.

Баланы туура тарбиялоонун бирден бир ыңгайлуу жолу аны өндүрүмдүү эмгекке активдүү катыштырып, турмуш менен көзүн ачуу экендигин насаатчы акын баса белгилейт. Ансыз баладагы инсандык асыл сапаттар түптөлбөйт деген ойду бекемдеп:

“Башынан жаман көнүккөн,

Турпаты жаман өлүктөн.

Түбөлүк эмгек кылбаган,
Түйшүк кылбай көнүккөн”

деп Жанбактыга мүнөздөмө берет [3, 486].

Тоголок Молдо жаштардын акылын жетилдирүүнүн эмгек менен бирдей маанидеги каражаты – окуу, билим алуу экендигин туура аңдап түшүнүп, аларды окуп, сабатсыздыгын жоюуга активдүү киришүүгө үндөп:

“Ордунда болот акылың,
Окусаң өнөр кат жакшы.
Үйүндө бекер жатканча,
Үйрөнсөң илим кат жакшы” [3, 486].

деп жазат. Элдик тарбиянын идеалы жамы журттун камын ойлоп, элдин пайдасы үчүн ак эмгек өтөгөн атуулду калыптандыруу экенин туура баамдап, ага толук ынанган насаатчы акын: “Эмгек болот өмүрдө, адамдардын кесиби...” деп жазат.

Акылдын жаш адамга да, кары адамга да кереги тууралуу, анын негизги жашоо куралы экендигин эске салган “Абышка –кемпирдин көмөчү” поэмасы мындан кем эмес тарбиялык күчкө эгедер.

Бул поэманын каармандары, анын ичинде, өзгөчө ачуулуу кемпир кадимки Александр Пушкиндин “Балыкчы жана алтын балык тууралуу” жомогундагы кесирлүү кемпирди эске салат. Андагы тили заар, пейили тар, ачуулуу кемпир Тоголок Молдонун аталган поэмасындагы кемпирге кыйла терс сапаттары жана кыял – жоруктары менен окшош, типтүү каарман сыяктуу образ. Экөөндө тең кемпирлер кесирлүү, абышкаларын адам катары санашпайт, күндө урушуп, абышкасын бийлеп алат, алдында турган оокаттарын дурустап жасай алышпайт, акырында бактысынан ажырап отуруп калышат.

Акыл – эстүү болууга ар кимди үндөгөн, акыл-айланын да ар качан керектигин эске салган акындын дагы бир чыгармасы – “Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы” аттуу тамсили. Мында да, өз ырыскысынан аңкоолугунан улам айрылары жана акыл жана айла – амал менен кандай гана шарттан болсо да кутулууга болорун, ал үчүн эң негизгиси - акыл керек экенин дагы бир ирет ырастайт акын.

Анда оозуна тиштеп алган ырыскысы – бөдөнөдөн кесирлүү түлкү кантип айрылды? Түлкүнүн оозунда, курч азуусуна туш келип, өлөрүн санап калган бөдөнө акыл ойлогонго жетишкенин кара. “Арзымды уккун, түлкү аке, жесең да, адалдап же” – деп, алтыга чейин санаткысы келет. Канчалык куу болсо да, эч кимге алданбаган түлкү ушул жолу акылдуу бөдөнөгө алданат, тактап айтканда, куулук канчалык күчтүү болсо да, бир күнү акылга жеңилет – деген элдик накылды эске салат.

Макул – деп түлкү ынады,
Санамакка чыдады...
“Бир” десе, “бир” деди,
“Эки” десе, “эки” деп,
“Үч” десе, түлкү “үч” деди... [4,2386].

Акырында, “акылдын анты алты эле” деп, бөдөнө “алты” дегенде, түлкү да “алты” деп оозун ачканда, бөдөнө “быррр” эте түлкүнүн азуусунан кутулуп, оозунан учуп кетет... “Оозунан алдырган” деген элдик сөз – дал ушунун өзү. Албетте, оозундагы ырыскысынан аңкоо гана алдырат. Ал үчүн акылдын күчү керек жана ал жеңип чыгат. Мында да дал ошондой болот.

Ушундай эле айткан сөзүнө тура албаган, жалкоо, өз оокатын тыңдап кыла албаган, утурумдук өткөргөн күнү менен ыраазы болуп жүрө берген, акылы чолок адамдын образын берген “Иттин доолдай тиктирем” деген тамсилинде Тоголок Молдо балдарды сөздөн ишке чакырат. Ошондой эле акын жалкоолорго, бекерликке берилгендерге жана күнүмдүгүнө карап эртеңкисин ойлобогондорго итти мисалга келтирет:

Чепкени чыгып эсинен,
Керилип жатып алыптыр.
Жалкоонун жайы ушундай,
Жайкалып уйку салыптыр [5,139б].

Бул тамсил чоң-кичине дебестен эртеңкини бүгүн ойлоо керектигин эскерте турган көркөм баалуу чыгарма. Тоголок Молдонун канчалык күчтүү элдик педагог экенин, андагы кышында үшүп кыйналганда “Жаз келгенде чыгынып туруп, бир суук өткүс чапан согуп алсамбы” деп кыялданганы, бирок жаз келип күн жылыганда, кышында үшүп - тоңгонун унутуп, жыргап куунап жайлоодо жүрүп, эч кандай иш кылбай, баягы эле жалкоолугунун айынан турмушун оңой албаганын, бекерпоздукту келекелеп, инсандын зоволосун эпкинүү эмгек көкөлөтө көтөрүп, пешене тер гана аны чырайына чыгара аларына окурмандарды толук ынандырып, тамсилдин негизги тарбиялык маани - маңызын түшүндүрөт.

Корутунду

Жыйынтыктаганда, Тоголок Молдо – жаратылышында көсөм педагог катары балдардын жан – дүйнөсүн жетик түшүнүп билген акын. Анын чыгармаларынын каармандары менен кайсыл курактагы балдарга дебейлик, турмуш сабагын, ыйман сабагын берип отуруп, көркөм жандуу элестер аркылуу аларды жамандан оолактатат да, жакшылыкка, боорукердикке, гумандуулукка, адамгерчиликтин татына сапаттарына тарбиялайт. Балдардын көңүлүн сергитип, наристе таза жүрөгүнө жылуулук сезим жагып, жумшак күлкү келтирип турган, же куйкум, күйдүргү шылдың туудуруп жаткан чыгармалары менен Тоголок Молдо дегеле кыргыз адабиятынын тарыхында сатира жанрына негиз салды. Акындын көркөм чебердикте иштеп чыккан толук кандуу, типтүү образдары (Телибай тентек, Кемчонтой, Жанбакты) өздөрүнүн көркөм таасирдүүлүгүн жоготпой келүүдө.

Ал эми ак менен каранын күрөшүн көрсөтүү аркылуу балдарды чындык үчүн, адилеттик үчүн тике турууга күч, кудурет таба алгыдай кылып тарбиялоо боюнча Тоголок Молдонун тамсилдери өз баалуулугун сактоо менен, чоң-кичинеге бирдей сүймөнчүктүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери, Ф., 1988
2. Артыкбаев К. Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы, Ф., 1988
3. Б.Апыш, Д.Бабаев, Т.Жоробеков Педагогика Бишкек 2002
4. Кыргыз адабияты (антология) IX том Бишкек 2012
5. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Бишкек “Мектеп” 1991-жыл

* * *